หอสมุดแห่งชาติ เฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

หอสมุดแห่งชาติ
9 ส.ย. 2532

พระรัฐประศาสนนัย

เทศนาพิเศษ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ทรงพระนิพนธ์

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

เจ้าจอมมารดาแส รัชกาลที่ ๕

ท จ ว, รัตน จ ป ร ๒,

เมื่อปีชาล พ.ศ. ๒๔๖๙

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ

ถนนบำรุงเมือง ในพระนคร

[illegible]

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

พระรัฐประศาสนนัย

เทศนาพิเศษ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาชิรญาณวโรรส

ทรงพระนิพนธ์

พิมพ์ในงารพระราชทานเพลิงศพ

เจ้าจอมมารดาแส รัชกาลที่ ๕

ท จ ว, รัตน จ ป ร ๒,

เมื่อปีชาด พ. ศ. ๒๔๖๙

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ

ถนนบำรุงเมือง ในพระนคร

เลขห้อง ห้องสมุดหนังสือ
เลขหมู่ 294.304
ว 151 พส
เลขทะเบียน น. 32 บ. 9510

พระองค์เจ้าอัพภันตรีปชา เจ้าจอมมารดาแส รัชกาลที่ ๕ พระองค์เจ้าทิพยาลังการ

พ.ศ. ๒๔๑๑ – ๒๔๖๘

คำนำ

พระธรรมเทศนารัฐประศาสนนัยที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์ มี ๒ กัณฑ์ด้วยกัน ปุริมภาคกัณฑ์ต้นถวายในการพระราชกุศลรัชมงคลที่พระนครศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ แสดงด้วยพระราชพงศาวดารชั้นกรุงศรีอยุธยาแลกรุงธนบุรี ยกอุทาหรณ์แห่งวัฒฒนะแลหายนะอันมีในลำดับนั้น ๆ เปรียบเทียบกับคลองแห่งธรรม ปัจฉิมภาคกัณฑ์ที่ ๒ ถวายในงารพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ แสดงด้วยพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร อันตั้งขึ้นแลเจริญเปนลำดับมา

พระธรรมเทศนาทั้ง ๒ กัณฑ์นี้ เมื่อว่าโดยทางประติภานแลธรรมวินิจฉัยก็ย่อมเห็นทั่วกันว่าเลิศอยู่แล้ว ยังเปนเครื่องให้ความรู้ในเนื้อความแลในวิธีแสดงโบราณคดีอีกเล่า นอกจากนี้ยังเปนเทศนาพิเศษเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโดยตรงอีกด้วย กรรมการจึงได้เลือกถวายพระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าอัพภันตรีปชา แลพระองค์เจ้าทิพยาลังการ สำหรับพิมพ์ประทานในงารพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาแส รัชกาลที่ ๕ ในครั้งนี้

ฟ. นครปฐม อุปนายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๗ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๘

พระรัฐประศาสนนัย ปุริมภาค

เทศนาพิเศษ

ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ในการพระราชกุศลรัชมงคลที่กรุงเก่า ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐)

นมตฺถุ สุคตสฺส

คุนฺนญฺเจ ตรมานานำ ชิมฺหำ คจฺฉติ ปุงฺคโว
สพฺพา ตา ชิมฺหำ คจฺฉนฺติ เนตฺเต ชิมฺหำ คเต สติ ฯ
เอวเมว มนุสฺเสสุ โย โหติ เสฏฺฐสมฺมโต
โส เจ อธมฺมำ จรติ ปเคว อิตรา ปชา
สพฺพำ รฏฺฐำ ทุกฺขำ เสติ ราชา เจ โหตฺยธมฺมิโก ฯ
คุนฺนญฺเจ ตรมานานำ อุชุำ คจฺฉติ ปุงฺคโว
สพฺพา ตา อุชุำ คจฺฉนฺติ เนตฺเต อุชุำ คเต สติ ฯ
เอวเมว มนุสฺเสสุ โย โหติ เสฏฺฐสมฺมโต
โส เจ ธมฺมำ จรติ ปเคว อิตรา ปชา
สพฺพำ รฏฺฐำ สุขำ เสติ ราชา เจ โหติ ธมฺมิโกติ ฯ

บัดนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จดำรงสิริราชมไหศวรรย์ ในกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ ปกครองสยามราช

อาณาจักร ยืนมาโดยสวัสดิ์ จำเดิมแต่จุลศักราช ๑๒๓๐ จนบัดนี้ (จ.ศ. ๑๒๖๙) ย่างเข้า ๔๐ พรรษา เสมอด้วยรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ซึ่งเสด็จดำรงราชสมบัติ ในกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ในจุลศักราช ๘๓๒ ถึง ๘๗๑ ปี ที่เปนยืนยิ่งในยุคนั้น จัดว่าเปนมหามงคลสมัยสำคัญของแผ่นดิน แลเปนโอกาศที่จะทรงแสดงกตเวทิณเพาะสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในครั้งนั้น แต่บันดาที่ได้ทรงกระทำคุณแก่พระราชอาณาจักรมา ทั้งจะได้ทรงแสดงพระปราณีถึงพระเจ้าแผ่นดินอันเศษ ซึ่งมามีเหตุเกิดขึ้นเพราะต้องทรงราชภาระอันหนักเกินสามารถ จึงทรงพระปรารภการบำเพ็ญพระราชกุศลแลสมโภช โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งการที่พระราชวังเก่าณกรุงศรีอยุธยา เชิญพระพุทธปฏิมาต่างปางประจำรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายซึ่งทรงดำรงราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยาแลกรุงธนบุรี รวม ๓๔ พระองค์ ขึ้นประดิสถานบนพระแท่นเศวตฉัตร ในพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทตามเวลา ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เปนพิเศษเวลาหนึ่ง ถวายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินนอกจากนั้นอีกเวลาหนึ่ง ทรงบริจาคไทยธรรมมีภาคเท่าจำนวนแห่งปีรัชกาลทุกพระองค์ จำนวนพระสงฆ์วันแรก ๔๐ รูป วันหลัง ๔๑๗ รูป มีมหรศพสมโภช ๓ เวลาทั้งวันนั้น ฯ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทานส่วนบุพเปตพลีนี้ ต้องด้วยแบบอย่างของโบราณบัณฑิต มีพจนประพันธภาษิตแสดงธรรมเนียมสืบมาว่า ยงฺกิญฺจารมฺมณำ กตฺวา ทชฺชา ทานมมจฺฉรี ปุพฺพเปเตว อารพฺภ

อถวา วตฺถุเทวตา เตเจว ปฐิตา โหนฺติ ทายกา จ อนิปฺผลา ความว่า วิญญูชนผู้รู้จักถือเอาสารประโยชน์ ทำเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ คือปรารภบุพพเปตชนผู้ล่วงลับไปก่อนแล้วก็ดี ปรารภวัตถุเทวดาผู้สิงสถิตในนิวาสสถานด้วยสามารถอภิบาลรักษาก็ดี เป็นเหตุแล้ว พึงเป็นผู้ไม่ตระหนี่หวงแหนโภคสมบัติ พึงบริจาคไทยธรรมพัสดุเป็นทาน บุพพเปตชนหรือวัตถุเทวดาเหล่านั้น เป็นอันวิญญูนั้นได้บูชาสักการแล้วด้วยมาแสดงอาการปรารภถึง ทั้งทายกผู้บริจาคเล่า ก็ย่อมไม่ไร้ผลที่จะพึงได้ ทานมัยกุศลย่อมสำเร็จแก่ผู้บำเพ็ญนั้นเอง ฯ ทตฺวา จ ภุตฺวา จ มหานุภาวํ อนินฺทิโต สคฺคมุเปติ ฐานํ ครั้นบริโภคสมบัติแลบริจาคทานมีอานุภาพใหญ่เช่นนี้แล้ว เมื่อยังทรงชีพอยู่ก็ไม่เป็นผู้ที่ปราชญ์ติเตียน ครั้นละโลกแล้วย่อมเข้าถึงทิพยสถาน ฯ การบำเพ็ญทักษิณานุประทาน ส่วนบุพพเปตพลีแลเทวดาพลี เป็นประเพณีของโบราณบัณฑิต มีคาถาภาษิตแสดงประโยชน์ไว้ด้วยประการฉะนี้ ฯ

บัดนี้จะรับพระราชทานพรรณนาอนุบุพพิกถาแห่งสยามรัฐมณฑลในยุคต้นแต่ครั้งกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยายังเป็นพระบรมราชธานีที่เสด็จอยู่แห่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน โดยอนุรูปแก่สมัย เพื่อจะได้ทรงพระบัจจเวกขณ์โดยกระแสความ แลได้ประสาทสังเวชน์ไปตามเหตุอันเป็นมา แต่นั้นพระสติพระญาณก็จะเกิดขึ้น เป็นอุปการะแก่พระคุณสมบัติอัตตสัมมาปณิธิ วุฒิสิริสวัสดิก็จะเกิดเป็นผล แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ากับรัฐมณฑลทั่วจังหวัด ฯ แม้สมเด็จพระบรมศาสดาก็

ได้ตรัสพรรณนากถาเช่นนี้ ตามเหตุที่เกิดขึ้นอันเปนทางจะสำเร็จประโยชน์แก่พุทธเวไนย เช่นตรัสเล่าประวัติแห่งกุสาวดีราชธานีไว้ในมหาปรินิพพานสูตร แสดงให้เห็นว่ากรุงกุสาวดีนั้น เดิมก็เปนพระมหานครอันไพศาลมั่นคงสมบูรณ์ เปนที่เสด็จอยู่แห่งพระเจ้าจักรพรรดิราช แต่อย่างนั้นยังอาจกลับกลายมาเปนกุสินารานครน้อยในบัดนั้น อันพวกมลกษัตริย์ปกครองโดยคณะ เปนเมืองดอนแลอัตคัด ความเปลี่ยนแปลงไปด้วยอำนาจวัฒนะแลหายนะย่อมมีตามสมัย สาธุชนคำนึงไปตาม ก็จะได้ความสังเวชน์อันเปนมูลแห่งอัปปมาท สมเด็จพระโลกนาถทรงประกอบพุทธเวไนยในประโยชน์นั้น ๆ ด้วยกถาเช่นนี้ มีอุทาหรณ์ดังถวายวิสัชนามา ฯ

ก่อนแต่ยุคแห่งกรุงศรีอยุธยานั้น สันนิษฐานว่า สยามประเทศนี้ในเวลาที่พวกไทยได้แผ่ลงมาถึงแล้ว บางคราวมีอาณาเขตต์ไม่ได้รวมอยู่ในอำนาจอันเดียวกัน บันเปนจังหวัด ต่างมีพระราชาครองทำนองเดียวกับศักยชนบทก่อนครั้งพุทธกาล พึงสันนิษฐานเห็นเช่นนครสุโขทัยในมณฑลเหนือ นครอยุธยาในมณฑลกลาง นครศรีธรรมราชในมณฑลใต้ หรือยังจะแยกจังหวัดออกไปจากนี้อีกก็เปนได้ ข้อนี้พึงสาธกแม้ด้วยข้อความในพระราชพงศาวดาร ตอนแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ยังต้องปราบหัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่อีก ฯ แลเมืองหลวงของมณฑลเหล่านี้ ก็น่าจะย้ายที่ไปบ้าง มีอย่างเช่นสุโขทัยกับเมืองศรีสัชนาลัย อยุธยากับลโว้ ฯ เหตุดังนั้น ในชั้นหลัง จึงยังมีเมืองเปนหลายตำบล

อันมีทรากแห่งถาวรวัตถุของบุราณหรือตำนานปากเหล็ออยู่ เปนเครื่องพิสูจน์ว่า ได้เคยเปนเมืองสำคัญมาแต่ก่อน นอกจากนครที่รบุชื่อไว้แล้ว คือเมืองกำแพงเพ็ชร เมืองพระพิษณโลก เมืองสุพรรณบุรี เมืองนครไชยศรี เมืองราชบุรี เมืองเพ็ชรบุรี เปนอาทิ ฯ บางสมัย เมืองใดมีอำนาจ ก็รวมเมืองอื่นเข้าไว้ในอาณาเขตต์ แต่โดยเอกเทศหรือทั้งหมด ดังได้เคยมีปรากฏมาคราวหนึ่งว่า สมเดจพระร่วงเจ้าผู้ครองกรุงสุโขทัย มีอำนาจใหญ่แผ่อาณาจักรได้ทั่วแผ่นดินสยาม เมื่อจุลศักราช ๖๑๙ ไปหา ๖๕๔ ปี มีพระราชาเสวยราชย์ในฝ่ายเหนือสืบพระวงศ์ลงมา จนถึงรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ จึงได้เข้ารวมอยู่ใต้พระบารมี ฯ

บัดนี้จะรับพระราชทานพรรณนาถึงประพฤติเหตุอันเปนไปในยุคแห่งกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยาราชธานี เปนลำดับไป ฯ เมื่อจุลศักราช ได้ ๗๑๒ ปี สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ซึ่งมีพระนายาภิไธยว่าพระเจ้าอู่ทอง เสด็จเลื่อนจากกรุงเทพนครพระราชธานีเดิม ซึ่งสันนิษฐานในชั้นหลังว่า ตั้งอยู่ในแขวงเมืองสุพรรณบุรีเดี๋ยวนี้ มาตั้งนครศรีอยุธยา ซึ่งเคยเปนเมืองหลวงมาเดิมในมณฑลกลาง เปนพระราชธานีขึ้นอีก ขนานนามว่า กรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา ฯ แลเหตุที่กลับตั้งนครนี้เปนกรุงอีกนั้น ในตำนานกล่าวว่า เพราะต้องการที่บริบูรณ์แดเปนชัยภูมิอันดีบ้าง เพราะหนีโรคมาบ้าง จะอย่างไรก็ตาม การกลับตั้งที่นี้เปนกรุงอีก ย่อมได้ผลอันดีหลายประการ ฯ สถานที่นี้เปนท่ามกลางห่างจากพรมแดนเมืองใกล้ชิด หากจะมีศึกมาติด ก็ไม่จู่โจมมาถึงได้ ใน

ทันที พอมีเวลาที่จะเตรียมรับ ฯ แลตำบลที่ตั้งพระนครนี้ มีลำน้ำล้อม
อยู่เกือบรอบ ย่อมเปนชัยภูมิดี ถือเปนที่มั่นไว้ป้องกันข้าศึกได้ ภูมิภาค
เปนท้องทุ่งที่น้ำท่วมมีดินดี ในเวลาที่มิใช่น่าศึก ย่อมทำนาได้ธัญญาหาร
บริบูรณ์ เปนที่อยู่แห่งพลเมืองได้มาก หากมีศึกมา ก็รวบรวม
เสบียงอาหารได้โดยสดวก ฯ อยู่ใกล้ทเลลงมาอากาศค่อยดี มีหนาว
แลร้อนไม่จัด ห่างจากโรคอุบาทวอันจะเกิดขึ้นบ่อยๆ ทางไปมาก็สดวก
ราษฎรได้ประกอบการหาเลี้ยงชีพโดยไม่อัตคัด ฯ ตั้งอยู่ในจังหวัดกลาง
จะบังคับไปถึงหัวเมืองชั้นนั้น ๆ อันตั้งอยู่ต่างทิศ ก็พอได้ระยะ ฯ เพียง
เท่านี้ ก็พอจะสันนิษฐานได้ว่า ตั้งพระมหานครขึ้นในที่นั้น เปนอันเหมาะ
แก่สมัย ฯ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ที่จัดเข้าในพระราชวงศ์เชียงราย ได้
ปกครองแผ่นดิน โดยสืบสายกันมาบ้าง โดยลักลั่นบ้าง ๑๖ พระองค์
จำเดิมแต่จุลศักราช ๗๑๒ ถึง ๙๑๘ ได้ ๒๐๗ ปี ฯ สมเด็จพระรามา
ธิบดีที่ ๑ ๒๐ ปี เปน ๒๖ ปี ทั้งในกรุงเทพนคร ฯ สมเด็จพระบรม
ราชาธิราชที่ ๑ เชื้อพระวงศ์ ๒๓ ปี ฯ เจ้าทองจันทร์ พระราช
โอรส ๗ วัน ฯ สมเด็จพระราเมศวร พระราชโอรสสมเด็จพระรามา
ธิบดีที่ ๑ รวมทั้ง ๒ ครั้ง ๗ ปี ฯ พระเจ้าราม พระราชโอรส๑๕ ปี ฯ
สมเด็จพระอินทรราชาที่ ๑ เชื้อพระวงศ์ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑
๑๘ ปี ฯ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ พระราชโอรส ๑๗ ปี ฯ
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระราชโอรส ๑๖ ปี ฯ สมเด็จ
พระอินทรราชาที่ ๒ พระราชโอรส ๒๒ ปี ฯ สมเด็จพระรามาธิบดี

ที่ ๒ พระราชโอรส ๔๐ ปี ฯ สมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร พระราชโอรส ๕ ปี ฯ พระรัษฎาธิราชกุมาร พระราชโอรส ๕ เดือน ฯ สมเด็จพระชัยราชาธิราช เชื้อพระวงศ์สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ๑๔ ปี ฯ พระยอดฟ้าพระราชโอรส ๓ ปี ฯ แต่นี้เป็นเวลาที่ราชสมบัติตกในอำนาจขุนวรวงศาธิราช กว่าจะคืนได้ ๕ เดือน ฯ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์เชื้อพระวงศ์สมเด็จพระชัยราชาธิราช ๒๗ ปี ฯ พระมหินทราธิราชพระราชโอรส ๒ ปี ฯ ลดปีที่เหลื่อมกันลง คงได้ ๒๐๗ ปี ฯ

ประพฤติเหตุในรวางนี้ ที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดาร แม้ในรัชกาลต้น ๆ จะสังเขปเกินไป ก็ยังพอเป็นทางสำเร็จสันนิษฐานได้โดยประการ ดังนี้ ฯ

ความสืบราชสมบัติในเวลานั้น พึงสันนิษฐานได้โดยเยภุยนัยว่ามีราชประเพณีให้ตกอยู่แก่พระราชโอรส ก็มักมีเหตุเนื่อง ๆ มา ฯ ด้วยแต่มีธรรมเนียมที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้ง พระราชโอรสให้ครองเมืองเป็นชั้นตามบรรดาศักดิ์ บางสมัย เมื่อพระราชบิดาสวรรคตแล้ว พระราชโอรสแย่งราชสมบัติถึงรบกันขึ้นกลางพระนครก็มี ข้อนี้พึงเห็นในครั้งเจ้าอ้ายพระยากับเจ้ายี่พระยา พระราชโอรสสมเด็จพระอินทรราชาที่ ๑ ต่อยุทธ์กันจนเสียพระชนม์ด้วยกันทั้งสองข้าง ฯ ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถทรงตั้งรัชทายาทให้ปรากฏด้วยยกพระราชอิศริยยศขึ้นเป็นพระมหาอุปราช ตั้งแต่นั้นมา ความวิวาทด้วยเหตุเช่นนั้นก็สงบไป ฯ แต่บางสมัย พระชนกเสด็จสวรรคตแลพระราชโอรสเสด็จเถลิงราช

สมบัติแต่ยังทรงพระเยาว์ เช่นนี้มักเปนเหตุผลัดแผ่นดินเสมอมา เช่น เมื่อครั้งเจ้าทองจันทร์ พระรัษฎาธิราชกุมาร แลพระยอดฟ้า ฉนั้น ๆ

ในชั้นต้นแรกตั้งพระมหานคร กรุงศรีอยุธยาได้ทำสึกปราบหัวเมืองฝ่ายเหนือที่ยังไม่อ่อนน้อมไว้ในอำนาจ แผ่อาณาเขตต์ออกไปได้ตลอดแผ่นดินสยาม ได้เคยกรีฑาทัพไปปราบปรามต่างเมืองมีเขมรแลเชียงใหม่เปนต้น ได้มาไว้ในอำนาจเปนคราว ๆ ก็มี ๆ ดินแดนที่กรุงสยามเคยได้มาไว้ในรัชสีมาในเวลานั้น ในอุดรทิศจดถึงเมืองเชียงใหม่ ในบุรทิศตลอดถึงเมืองเขมร ในทักษิณทิศออกไปถึงเมืองมลากา เมืองชวา ในปัจจิมทิศถึงเมืองตนาวศรี เมืองทวายเมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะลำเลิง ๆ แต่เมืองเหล่านี้มิได้อยู่ในอำนาจยืนที่ในตำนานจึงได้กล่าวถึงกรุงสยามกรีฑาพลไปตีเมืองเหล่านี้เนือง ๆ ได้ตีเมืองเขมรแลเชียงใหม่ได้บ้างไม่ได้บ้าง เปนหลายครั้ง ๆ แต่เหตุเปนเครื่องทอนกำลังของกรุงสยาม คือจลาจลภายในได้เกิดขึ้นในรวาง ๆ เพราะเหตุขบถบ้างชิงราชสมบัติกันบ้าง ๆ

ในเวลาว่างสึก เปนโอกาศที่จะบำรุงพระพุทธศาสนาแลพระมหานคร ในตำนานตอนนี้ กล่าวถึงการสถาปนาพระอารามเปนพื้นในส่วนบำรุงพระศาสนา ๆ พระอารามเหล่านั้น มักสร้างขึ้นในตำบลที่ประทับเดิมบ้าง คือวัดพุทไธศวรรย์ วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ วัดวังไชย ในตำบลที่ปลงพระศพบ้าง คือ วัดป่าแก้ว วัดราชบุรณะ วัดพระราม วัดศพสวรรค์ ในตำบลนอกจากนั้นก็มีบ้าง คือ วัดมหาธาตุ วัดจุฬามณี วัดมี

มาเก่าแต่ครั้งเปนเมืองหลวงเดิม ได้รับปฏิสังขรณ์ใหม่ คือวัดภูเขาทอง วัดมเหยงคณ์ รวมพระอารามหลวงที่ปรากฏชื่อในยุคนี้เข้ากันเปน ๑๑ ตำบล (แต่วัดจุฬามณีนั้น ในชั้นหลังลงสันนิษฐาน ว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงสร้างขึ้นที่เมือง พระพิษณุโลก แลทรงผนวชณที่นั้น) ฯ การสร้างพระพุทธปฏิมา มีปรากฏแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ว่า ได้ทรงหล่อพระศรีสรรเพ็ชญ์ มีพระอิริยาบถเสด็จยืน สูงตลอดพระรัศมี ๙ วา ด้วยทองสัมฤทธิ์ หุ้มทองคำทั้งพระองค์ ฯ การบำรุงพระนครก็น่าจะได้ทรงตามกาล แต่ในตำนานไม่ค่อยกล่าวถึงข้อซึ่งแสดงไว้นั้นมีในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โดยมาก ชรอยจะเปนเวลาว่างจากศึกสงคราม ทั้งภายในก็ราบคาบ แลสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จอยู่ในราชสมบัติยืนถึง ๔๐ ปีมีเวลาที่ทรงได้ยาว การที่กล่าวถึงนั้นคือ ได้ขุดสอ้มคลองลำโรงแลคลองทับนาง ทางไปปากน้ำเจ้าพระยา ของเดิมตื้น ให้เรือใหญ่เดรได้สดวก ได้จัดทำสารบาญชีที่เปนแบบราชการในหัวเมือง แลได้โปรดให้รจนาตำราพิชัยสงครามขึ้นเปนประถม ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ได้กล่าวถึงการตกแต่งพระนครที่ชำรุดปรักหักพังให้มั่นคงดังก่อน ฯ

ในยุคต้น จำเดิมแต่ตั้งพระนครมา กรุงศรีอยุธยามีอำนาจ ห่างจากดัสกรมาย่ำยี ซ้ำได้กรีฑาทัพไปตีเมืองนั้น ๆ ก็หลายครั้ง ถูกการณ์จลาจลภายในเกิดขึ้นทอนกำลังเนือง ๆ เข้าก็เสื่อมอำนาจลงโดยลำดับ ล่วง

มาถึงแผ่นดิน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แลพระมหินทราธิราช ก็ยุบยากจน
ถึงเสียแก่ปัจจามิตร เพราะเหตุทั้งภายนอกภายในประกอบกัน ๆ ด้วยใน
เวลานั้น พม่าก็กเมืองตองอุมีอำนาจขึ้น ปราบเมืองรามัญไว้ในอาณา
จักรได้แล้ว ย้ายเมืองหลวงมาตั้งที่เมืองหงสาวดียกพยหแสนยามาย่ำยี
พระนครร่ำไป ตั้งแต่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิแรกเสด็จเถลิงราไชศวรรย์ ๆ
แต่คราวนั้นไม่ทันท่วงที ด้วยจลาจลข้างนี้สงบเสียก่อน ๆ ครั้งที่สอง มา
ประชิดชานพระนครฝ่ายนี้เสียพระสุริโยทัยพระอัครมเหสี ผู้เข้าแก้สมเด็จ
พระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสียทีแก่ศัตรู แลข้าศึกจับพระราเมศวร แลพระมหินทร์ผู้
เปนพระราชโอรสไปได้ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินต้องตรัสให้ไปวอนขอ
จึงได้คืนมา ข้อนี้เปนเหตุที่พระเจ้าหงสาวดีแผ่อำนาจมาให้เปนที่เกรงขาม ๆ
ศึกครั้งที่สาม พระเจ้าหงสาวดีพระองค์ใหม่ยกมาด้วยอ้างสาเหตุว่าไม่ได้
เศวตคชสารที่ตรัสขอ พระมหาธรรมราชาผู้ครองเมืองพระพิษณุโลกต่อสู้
ไม่ได้ก็ออกอ่อนน้อม ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ต้องยอมตามกัน ครั้งนั้น
พระเจ้าหงสาวดีทรงพาเอาพระราเมศวรพระเชฐโอรสไปไว้เปนจำนำ กับ
ข้าราชการที่เปนกำลังสำคัญในราชการ ๒ นาย แลเศวตคชสาร ๔ เชือก ๆ
แลข้อที่พระมหาธรรมราชายอมสวามิภักดิ์ในพระเจ้าหงสาวดีนั้น เปน
เหตุบาดหมางสำคัญของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แต่ก็ไม่รู้ที่จะทำอะไรได้
จึงเปน ปัจจัยให้ห้ากำลังในทางฝูาพันธ์สนิทกับพระเจ้า กรุงศรีสัตนาคนหุต
โดยกุลสัมพันธ์ จนถึงพระเจ้าแผ่นดินเปนใจให้ทัพเมืองนี้ยกมาตีเมือง
พระพิษณุโลก ฝ่ายพระมหาธรรมราชาก็หากำลังเมืองหงสาวดีมาช่วย

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

ต่างพวกต่างพาพลต่างเมืองเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์ ดูเปนที่น่าสมเพชยิ่งนัก ความแตกสามัคคีภายในนี้แล ชักนำให้เกิดศึกหงสาครั้งที่ ๔ ที่ยกมาช่วยพระมหาธรรมราชา แต่เปนเวลาที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จสวรรคต แลพระมหินทราธิราชพระราชโอรสเสด็จขึ้นเสวยราชย์ พระเจ้าแผ่นดินไม่สามารถจะต้านทานกำลังศึก กรุงศรีอยุธยาก็เสียแก่พระเจ้าหงสาวดี ในครั้งนั้น เมื่อจุลศักราช ๙๑๘ ปี ฯ พระเจ้าหงสาวดีเก็บริบทรัพย์สมบัติแลกวาดต้อนครอบครัวไปไว้เมืองหงสาวดีเปนอันมาก เหลือไว้แต่เปล่าพระนคร มอบให้พระมหาธรรมราชาครอบครอง ส่วนพระเจ้าแผ่นดินคือพระมหินทราธิราชนั้น พระเจ้าหงสาวดีพาไปด้วย แต่สวรรคตเสียในกลางมรรคา ๗

อันการแตกสามัคคีส่วนเอกชน แม้จะชักนำให้เกิดผลที่มุ่งหมายแก่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง แต่เมื่อกล่าวถึงชาติ ย่อมเปนมุขแห่งความพินาศของผู้ที่นับเนื่องถึงกันทั้งนั้น เช่นโรคสำคัญเกิดขึ้นแก่สรีราพยพอันหนึ่ง ก็ย่อมเปนเหตุพิบัติแม้แห่งกาย กล่าวคือทั้งอวยวะนั้นเองทั้งอวยวะอื่น ๆ ทั่วกัน ฯ อันจะคิดพึ่งผู้อื่นในเหตุเช่นนี้ ก็คงจะได้ผลเหมือนแผ่นดินไทยได้ย่อยยับเพราะพระเจ้าหงสาวดีผู้มาช่วยพระมหาธรรมราชานั้น ควรแล้วที่จะระฦกถึงพระพุทธภาษิตของ สมเด็จพระสัพพัญญูเจ้า ที่ประทานไว้ในที่ต่าง ๆ รวมมาแสดงว่า อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ ตนนั่นแลเปนที่พึ่งของตน โก หิ นาโถ ปโร สิยา ใครอื่นเล่าจะมาเปนที่พึ่ง อตฺตนา หิ สุทนฺเตน นาถํ ลภติ ทุลฺลภํ ตนนั่นแลได้รับฝึกปรือดีแล้ว ย่อมจะได้ตนเปน

ที่พึ่งซึ่งหาได้ยาก ฯ อตฺตานํ น ทเท โปโส เปนชายไม่ควรยอมมอบตน ให้ อตฺตานํ น ปริจฺจเช ไม่ควรสละตนเสีย ฯ อตฺตทีปา วิหรถ อตฺต สรณา อนญญสรณา ท่านทั้งหลายเปนผู้มีตนเปนที่เกาะเปนที่พึ่งอย่าเถิด อย่ามีคนอื่นเปนที่พึ่ง ฯ พระพุทธภาษิตนี้ เปนเครื่องเตือนใจอนุรูปแก่เหตุอันเปนมาแล้วในหนหลัง ฯ

ดำเนิรกระแสความสืบอนุสนธิว่า ในวาระเปนลำดับมา สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระราชวงศ์สุโขทัย ได้ครองแผ่นดิน ๔ พระองค์ เริ่มในจุลศักราช ๙๑๘ ถึง ๙๖๔ ได้ ๔๗ ปี ฯ สมเด็จพระมหาธรรมราชา ๒๓ ปี ฯ สมเด็จพระนเรศวรบรมนาถบพิตร พระราชโอรส ๑๖ ปี ฯ สมเด็จพระเอกาทศรถบรมบพิตร พระราชอนุชา ๙ ปี ฯ พระศรีเสาวภาคย์ พระราชโอรส ๑ ปี มีเศษเดือน ฯ ทอนลงคงได้ ๔๗ ปี ฯ

ความสืบราชสมบัติในยุคนี้ เปนไปโดยเรียบร้อย ฯ แต่ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรบรมนาถบพิตร ทรงตั้งพระเอกาทศรถพระราชอนุชาเปนพระมหาอุปราช ซึ่งได้เสด็จเถลิงราชมไหศวรรย์ในลำดับมา แต่ไม่ปรากฏว่าพระองค์มีพระราชโอรส พระราชอนุชาตั้งอยู่ในที่เปนรัชทายาท ความสืบราชสมบัติจึงเปนไปโดยสงบปราศจากเหตุการณ์ ฯ

ประพฤติเหตุในรวางนี้ มีแต่งารพระราชสงครามเปนพื้น ในชั้นแรก ต้องทำสึกด้วยกองทัพเขมรอันยกมาย่ำยีพระนครบ้าง หัวเมืองชั้นบ้าง ถึง ๕ ครั้ง ฯ แต่เมืองเขมรที่เคยตกอยู่ในอำนาจ ยังสามารถเข้ามากระทำถึงเช่นนั้น เท่านี้พอจะสันนิษฐานเห็นว่า บ้านเมืองในเวลานั้น

ทรุดโทรมสิ้นกำลังลงสักเพียงไร ฯ ยังต้องปราบขบถภายในอีกก็มี ฯ ทั้งต้องทำสึกด้วยทัพหงสาวดีที่ยกมาปราบปราม เพื่อมิให้คืนความเปนเอกราชย์ได้อีก ก็ ๓ ครั้ง ฯ แต่เปนคราวที่ยังจะไม่สิ้นวาสนา เผอิญช้างกรุงหงสาวดีผลัดแผ่นดินใหม่ อาณาจักรไม่ราบคาบอ่อนอำนาจลงข้างฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรบรมนาถบพิตรทรงเข้มแข็งในทางทำสงคราม ได้เปนกำลังปราบปรามศัตรูให้พ่ายแพ้แด่พระบารมี เมื่อสึกหงสาวดีคราวหนึ่ง ได้ทรงทำคชยุทธกับพระมหาอุปราชาเมืองนั้นมีชัย พระมหาอุปราชาถึงชีพิตักษัยบนคอช้าง ในท่ามกลางหมู่เสนาฝ่ายข้าศึก เปนอัศจรรย์อย่างใหญ่ กู้กรุงศรีอยุธยาให้คนเปนเอกราชย์สืบมาได้อีก ฯ

ต่อนั้นมา เมื่อรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรบรมนาถบพิตร เปนเวลาที่แผ่พระเดชานุภาพ กรีฑาทัพไปปราบต่างเมืองตอบแทน พระองค์ได้เสด็จยกพยุหแสนยาไปตีเมืองหงสาวดีแลเมืองอื่น แต่เปนเวลาที่พระยาตองอูเข้าเมืองหงสาวดีได้แล้วจับพระเจ้าหงสาวดีไปเมืองตองอู แลเผาเมืองหงสาวดีเสีย ได้เมืองตนาวศรี เมืองมฤท เมืองทวาย ฝ่ายเมืองเชียงใหม่ก็สวามิภักดิ์เปนเมืองประเทศราช เมืองหงสาวดีก็สิ้นอำนาจแต่นั้นมา ฯ อนึ่งได้เสด็จกรีฑาทัพไปตีเมืองเขมร ๒ ครั้ง ในคราวหลังได้เมืองเขมรมาไว้ในรัชจังหวัด ฯ พระองค์เปนขัตติยะคือชายชาติทหารแท้ มีความองอาจไม่พรั่นพริ้งภยันตรายอันจะพึงมีมาจากศัตรู เชิดชูชาติสยามให้มีสง่า เปนที่เคารพเกรงขามของต่างนครจนไม่มีใครกล้ามาย่ำยีได้อีกต่อไป ฯ จนที่สุดรัชสมัยก็ยังเสด็จสวรรคตในกลางมรรคา เมื่อคราว

เสดจยกพยุหแสนยาเพื่อจะไปตีเมืองอังวะ ซึ่งตั้งเปนอิศระมา แต่เมื่อครั้งเมืองหงสาวดีเสื่อมอำนาจนั้น ฯ

สมเด็จพระสรรเพ็ชญ์พุทธเจ้าได้ประสูติตรัสรู้ แลเสด็จดับขันธปรินิพพานในวนสถาน สมแก่เปนพระมหามุนี ฉันใด สมเด็จพระนเรศวรบรมนาถบพิตร ก็ฉันนั้น ได้ประสูติในคราวที่บ้านเมืองมิทัพสึก พอเสด็จเถลิงราชมไหศวรรย์ ก็ได้ทำสงครามมีชัยชำนะพระมหาอุปราชาเมืองหงสาวดี ถึงคราวที่จะเสด็จสวรรคต ก็กำลังยังจะทำสึก สมแก่เปนขัตติยะคือชายชาตินักรบ เปนการณ์น่าประหลาด ฯ พระองค์ได้กู้บ้านเมืองยังชาติให้พ้นจากอำนาจของต่างเมือง แลทรงอิศรภาพเปนโสดแก่ตน ควรซึ่งความสรรเสิญในพุทธนิพนธคาถาว่า ทุลฺลโภ ปุริสาชญฺโญ นโส สพฺพตฺถ ชายติ ยตฺถ โส ชายตี ธีโร ตำ กุลำ สุขเมธติ ความว่า บุรุษอาชาไนยย่อมหาได้ยาก หาเกิดณตระกูลทั้งปวงไม่ ท่านผู้มีปัญญาเปนอาชาไนยนั้น ย่อมเกิดณตระกูลใด ตระกูลนั้นย่อมได้สุขได้ความเจริญ ฉะนี้ ฯ

ในตอนหลังครั้งรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถบรมบพิตร เปนเวลาที่สึกสงบ บ้านเมืองเปนปกติลง เปนโอกาศที่ได้ทรงบำรุงพระพุทธศาสนา แลพระราชอาณาจักรที่ร่วงโรยมา ฯ พระองค์ทรงสถาปานาวัดวรเชฐาราม แลทรงสร้างพระพุทธรูปด้วยมหัคฆภัณฑ์เปนหลายพระองค์ ฯ ทรงแต่งตั้งพระราชกำหนดแลพิกัดภาษีอากร แลทรงจัดราชการอย่างอื่น ให้เปนประโยชน์แก่แผ่นดิน เปนหลายประการ ฯ เมืองใกล้เคียงก็มาขอสมัค

สมานเปนสัมพันธไมตรีบ้าง เปนข้าขอบขันธสีมาบ้าง ราษฎรค่อยมีช่อง
ประกอบการเลี้ยงชีพโดยผาสุก ฯ แต่เปนคราวที่จะเกิดยุคเข็ญแก่พระราช
วงศ์นี้ เผอิญมีเหตุที่พระมหาอุปราชถูกรแวงผิดในราชการ แลทำลาย
พระชนม์ของพระองเองค์เสียเปนเครื่องน่าอนาถใจ ฯ พอล่วงรัชสมัยนั้น
พระศรีเสาวภาคย์ ครองแผ่นดินได้ปีเศษ ก็เกิดเหตุพระพิมลธรรมวัดรฆัง
เปนขบถเข้าชิงราชสมบัติ แลผลัดพระวงศ์ใหม่เมื่อจุลศักราช ๘๖๔ ปี ฯ

ความประมาทเลินเล่ออาจให้เกิดเหตุได้ถึงเช่นนี้ สมด้วยกระแส
พระพุทธภาษิตว่า อปฺปมาโท อมตำ ปทำ ปมาโท มจฺจุโน ปทำ
ความไม่เลินเล่อเปนทางไม่ตาย ความเลินเล่อเปนทางแห่งความตาย ฯ
นาหำ ภิกขเว เอกธมมำ สมนุปสฺสามิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคต
ย่อมไม่แลเห็นธรรมอื่นสักอย่าง ซึ่งเปนไปเพื่ออนัตถะพินาศอันใหญ่
เหมือนความเลินเล่อนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเลินเล่อย่อมเปนไปเพื่อ
อนัตถะอันใหญ่ฉนี้ ฯ

ดำเนิรความสืบอนุสนธิต่อไป ฯ ในลำดับนั้น พระเจ้าแผ่นดิน
พระราชวงศ์ทรงธรรมได้ครองแผ่นดิน ๓ พระองค์ เริ่มแต่จุลศักราช ๘๖๔
ถึง ๘๘๒ ได้ ๒๘ ปี ฯ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระเจ้าทรงธรรม
๒๖ ปี ฯ พระเชฐาธิราช พระราชโอรส ๒ ปี ฯ พระอาทิตยวงศ์
พระราชภาดาไม่ทันถึงปี ฯ

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมซึ่งเปนต้นพระวงศ์นั้น ทรงได้ราชสมบัติ
โดยอาการไม่เปนธรรม ก็จำจะทรงรแวงถึงความไม่นิยมของประชาชน

แม้ไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งมีกำลังพอจะกำจัดได้ ก็ยังจำเปนแท้ที่จะทำชนนิกรให้นิยมนับถือทั่วไป พระองค์ทรงสันทัดมาในทางข้างวัดจึงทรงมุ่งจะหาพระเกียรติยศแลแสดงพระอภินิหารในการพระศาสนาซึ่งเปนที่นับถือของชนทั้งหลาย ๆ เหตุเหล่านี้จักนำให้พระองค์ทรงขวนขวายบำรุงการเล่าเรียนฝ่ายพระศาสนา ได้ทรงรจนาเพิ่มเติมมหาชาติคำหลวงที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่ ๑ ได้ทรงรจนาไว้เดิม แลทรงสร้างพระไตรปิฎกธรรม ในราชสำนัก ก็โปรดให้พระสงฆ์เข้ามาบอกมาเรียนพระปริยัติ เสด็จออกทรงสดับเปนพระราชจริยา ๆ ข่าวพระพุทธบาทก็มาปรากฏขึ้นฉเพาะในรัชกาลนี้ ซึ่งเปนเจดียสถานสำคัญ ในทุกวันนี้ก็ยังเปนที่ประชุมมหาชนเอิกเกริกตามเทศกาล สำเร็จด้วยพระอภินิหารที่ได้ทรงอบรมมา สมแก่พระราชาธิมุติ ๆ ในฝ่ายยุทธ ถึงจะอย่างไร ก็ไม่ใช่เวลาจะแสดงพระปาฏิหาร เพราะการได้ราชสมบัติก็โดยง่ายดาย ภายหลังแต่นั้นสึกสำคัญก็ไม่มี เมื่อคราวยี่บุนลุกขึ้น แต่เพียงพระสงฆ์ก็พาเสด็จหนีรอดอันตรายได้ ต่อไปปราบเสี้ยนก็สงบ ภายนอกก็มีแต่พม่ายกมารบตีเมืองตนาวศรีไปได้แล้วก็แล้วกัน ๆ ความสืบราชสมบัติในพระราชวงศ์นี้ย่อมไม่ถาวรวัฒนา เพราะในรัชกาลถัดลงมา พระเจ้าแผ่นดินเกิดรแวงกันขึ้นกับเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ผู้มีอำนาจในราชการมาแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พระเจ้าแผ่นดินทรงขวนขวายจะตัดอำนาจเจ้าพระยากลาโหมผู้พากเพียรจะทอนอำนาจพระเจ้าแผ่นดิน ข้อนี้เปนสาเหตุลุกลามขึ้นจนถึงเจ้าพระยากลาโหกยกกำลังเข้าจับพระเจ้าแผ่นดิน

ล้างเสียแล้ว ถึงพวกขุนนางจะปลงใจให้ครองราชสมบัติ ก็แสร้งทำขัดเสียแล้วแลยกพระอาทิตยวงศ์พระราชอนุชาพระองค์น้อย อันยังทรงพระเยาว์ขึ้นเปนพระเจ้าแผ่นดิน ยังไม่ทันถึงปี ทั้งมีเจ้าพระยากลาโหมเปนประธานในราชการแผ่นดินอยู่เช่นนั้น ก็ยังไม่พ้นถูกติโทษของพวกขุนนางทั้งหลายพากันกล่าวหาว่ายังพระเยาวมัวขวนขวายแต่ในการเล่น ไม่รู้จักจะนำพาราชการบ้านเมือง จึงอัญเชิญเจ้าพระยากลาโหมขึ้นครองแผ่นดินอีกเล่า ในครั้งนี้เจ้าพระยากลาโหมยอมรับอาราธนา ได้เสด็จขึ้นเถลิงราไชศรรย์ผลัดพระวงศ์ใหม่ ๆ เจ้าพระยากลาโหมแสร้งทำขัดเสียในครั้งต้น พึงยอมรับในครั้งนี้ ท่วงทีก็เพื่อจะเปลื้องครหาว่าฉุกขึ้นเพื่อจะชิงราชสมบัติ ให้เข้าใจชัดลงไปว่า จำทำดังนั้น เพราะภัยเกิดขึ้นคุกคาม ฯ

ประมวญกระแสความเรื่องนี้มาสมันนาหาร พึงสันนิษฐานเห็นโดยพระพุทธภาษิตว่า โย ทณฺเฑน อทณฺเฑสุ อปฺปทุฏฺเฐสุ ทุสฺสติ ทสนฺนมญฺญตรำ ฐานำ ขิปฺปเมว นิคจฺฉติ บุทคลใดประทุษร้ายด้วยท่อนไม้ ในบุทคลผู้ไม่ประทุษร้ายแล้ว หาท่อนไม้มิได้ บุทคลนั้นย่อมถึงฐานแห่งทุกข์สิบประการแต่อย่างหนึ่งอย่างใด ซึ่งรวมความสิ้นแห่งหมู่ญาติไว้ด้วยประการหนึ่ง ฯ

ในลำดับนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระราชวงศ์ปราสาททอง ได้ครองแผ่นดินมา ๔ พระองค์ เริ่มในจุลศักราช ๙๙๒ ถึง ๑๐๔๔ ได้ ๕๓ ปี ฯ

สมเด็จพระรามาธิเบศ พระเจ้าประสาททอง ๒๖ ปี ฯ เจ้าฟ้าชัยพระราชโอรส ๑ ปี พระศรีสุธรรมราชา พระราชภาดาของสมเด็จพระเจ้าประสาททอง ๒ เดือนเศษ ฯ สมเด็จพระนารายน์บรมบพิตร พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าประสาททอง ๒๗ ปี ฯ

ในรวางนี้ตอนแรกครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ยังเปนคราวแผ่นดินสงบราบคาบ นอกจากพระอาทิตยวงศ์พระเจ้าแผ่นดินนอกอำนาจ เมื่อทรงพระเจริญขึ้นแล้ว ลุกขึ้นเพื่อจะชิงราชสมบัติคืน สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมีเวลาที่ได้เสวยสุข ได้ทรงทำนุบำรุงพระราชวัง สร้างพระที่นั่งแลเคหาสน์ขึ้นแทนของเดิมที่ไฟไหม้ ทรงตั้งพระราชนิเวศขึ้นในตำบลเปนที่เสด็จประพาส คือ ที่พระนครหลวงตำบล ๑ ที่ธารเกษมบริเวณพระพุทธบาทตำบล ๑ ที่บางปอินตำบล ๑ ทรงสร้างวัดไชยวัฒนาราม ๑ วัดชุมพลนิกายาราม ๑ ฯ พอสุดรัชสมัย ก็ถึงเวลาพระราชวงศ์ไม่ปรองดองกัน แย่งกันครองราชสมบัติ เปนเหตุผลัดแผ่นดินใหม่ ในปีเศษๆถึง ๓ คราว เจ้านายข้าราชการตลอดถึงราษฎรชาวกรุงบ้วนบั้นรส่ำรสาย กว่าจะยุติลงได้ก็ต่อเมื่อสมเด็จพระนารายน์บรมบพิตรเสด็จผ่านพิภพในตอนหลังนี้ มีเวลาทำสึกแลคราวสงบสลับกันไป ฯ ก่อนแต่รัชสมัยนี้เมืองอังวะมีอำนาจขึ้น ได้เมืองเชียงใหม่แลหัวเมืองชายทเลฝ่ายบรทิศแห่งอ่าวบังกลีที่เคยเปนของพม่าคืนไป ฯ ครั้งนี้พม่าได้ใจยกทัพเข้ามารบกวนในพระราชอาณาเขตร์ แต่กองทัพในกรุงได้ตีแตกพ่าย ภายหลังทรงแต่งทัพให้ยกไปตีเมืองอังวะถึงเข้าล้อมเมืองไว้จวนจะได้อยู่แล้ว แต่ขัดด้วย

เสบียงอาหารแลจวนฤดูฝน เห็นจะทำการไม่ตลอดก็เลิกทัพกลับหลัง คง
ได้แต่เมืองชายฝั่งทเลอ่าวบังกลีคืนมา ฯ ฝ่ายเมืองเชียงใหม่เปนเมืองน่าสึก
ตั้งอยู่ในรวางสยามกับพม่า ต้องคอยเข้าหาฝ่ายมีกำลัง ทำดังนั้นก็ไม่
ที่ชอบของเมืองซึ่งเปนที่พำนัก ข้อนชักนำฝ่ายกรุงให้ยกทัพขึ้นไปตีเปน
เปนหลายครั้ง ภายหลังก็ได้เมืองเชียงใหม่คืนมา ฯ ในตอนนี้การค้าขาย
กับเมืองต่างประเทศค่อยเจริญดีมีพาณิชจีนญวนยี่ปุ่นแขกฝรั่ง เข้ามาตั้ง
ค้าขายในกรุงบ้าง แต่งเรือสำเภาเรือกำปั่นบันทุกสินค้าเข้าออกบ้าง สมเด็จ
พระเจ้าแผ่นดินโปรดในทางบำรุงพาณิชกรรม แสดงพระราชอัธยาศัย
เออเพื่อ แลทรงอุปถัมภ์แก่พ่อค้าต่างประเทศ ได้มีพระราชไมตรีกับ
กรุงฝรั่งเศส กรุงโปตุกอล กรุงสเปน กรุงเปอเซีย แลอื่น ๆ ปรากฏ
เปนครั้งแรกในพระราชพงศาวดาร ฯ พระองค์พระราชทานความเปนโสด
ในที่จะปฏิบัติพระศาสนา จึงได้มีคณาจารย์เข้ามาตั้งสอนลัทธินั้น ๆ แก่
ชาวต่างประเทศตามที่เคยนับถือมา ฯ พระองค์โปรดภัณฑะที่เปนฝีมือ
แลของก่อสร้างตามแบบอย่างของฝรั่ง จึงได้ทรงชุบเลี้ยงกองสตังซ์ฟอล
กองชาติกรีก แต่ได้รับความอบรบมาในประเทศอังกฤษ เปนผู้เข้าใจ
ในการก่อสร้างแลในทางอื่น ๆ เปนข้าราชการ พระราชทานฐานันดร
เปนหลวงวิชเยนทร์แล้วเลื่อนขึ้นเปนพระเปนพระยาโดยลำดับ พระยา
วิชเยนทร์ได้รับราชการเปนนายงารสร้างพระราชวังณเมืองลพบุรีตาม
แบบฝรั่ง เข้าใจวางแผนแลประดิษฐ์การให้เปนสถานงามน่าสนุกสบาย
เปนที่ถูกพระราชอัธยาศัย ได้เสด็จขึ้นไปประทับอยู่ครั้งละนาน ๆ แล

สร้างป้อมที่เมืองธนบุรี ทั้งฝั่งฟากตวันออกแลตวันตก ที่เมืองมฤทธิ แลเมืองพระพิษณุโลก ตามแบบฝรั่งเหมือนกัน ฯ ที่ป้อมเมืองธนบุรี แลเมืองมฤทธินั้น มีทหารฝรั่งเศสอยู่ประจำ ฯ ทหารพวกนี้ พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสส่งมาไว้เป็นกำลังสำหรับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อป้องกันศัตรูต่างประเทศอันจะยกมาทางทเล ฯ ก่อนแต่นี้ ก็ได้เคยมีทหารอาสาที่เป็นชาวต่างประเทศมาแล้ว เช่นอาสายี่ปุ่นแลอาสาจาม ฯ ความสามารถรอบคอบรับราชการสำเร็จได้ดังพระราชประสงค์ของพระยาวิชเยนทร์ เป็นเหตุสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินโปรดปรานแลทรงเชื่อถือมากขึ้นทุกที จนทรงเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยา ว่าที่โกศาธิบดีแล้วว่าที่สมุหนายกเป็นที่สุด ฯ อีกฝ่ายหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงชุบเลี้ยงพระเพทราชา ซึ่งว่าเป็นบุตรพระนมให้มีอำนาจในราชการ โปรดปรานทัดกันได้กับเจ้าพระยาวิชเยนทร์ ฯ แลเจ้าพระวิชเยนทร์นั้นศรัทธามั่นในศาสนาคริสตังฝ่ายคาโธลิกนิกาย มีชวนชวายจะชักสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินให้เข้ารีดของตน จนถึงได้ทูลแนะพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสให้เป็นพระราชธุระ พระเจ้าหลุยส์ทรงเห็นอำนาจประโยชน์ในเรื่องนี้ ทั้งฝ่ายพระศาสนาแลอาณาจักร จึงทรงแต่งอัคราชทูตมาสู่ราชสำนักแห่งกรุงสยาม แสดงความเอื้อเฟื้อสนิทสนม ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ได้ทรงแต่งอัคราชทูตไปสู่ราชสำนักกรุงฝรั่งเศสบ้าง ถึงจะไม่มีประโยชน์ในทางศาสนา พระเกียรติยศก็ปรากฏในนานาประเทศจนทุกวันนี้ ฯ ความนับถือชาติแลศาสนานี้ เป็นเหตุที่ข้าราชการชาวสยามมีพระเพทราชาแล

หลวงสรศักดิ์เปนหัวหน้าเกลี้ยดชังเจ้าพระยาวิชเยนทร์ยิ่งนัก แลเปน
เหตุที่พระเพทราชาหาพรรคพวกได้ง่ายจนกลายเปนเหตุใหญ่ ๆ ถึงคราว
สุดรัชสมัย สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระประชวรหนักอยู่ที่พระราชวัง
เมืองลพบุรี พระเพทราชากำลังมีอำนาจ ก็ได้เปนประธานในราชการณ
ที่นั้น เมื่อเห็นพระอาการจะไม่หายแน่แล้ว ก็คิดกับหลวงสรศักดิ์ กำจัด
เจ้าพระยาวิชเยนทร์เสีย แลล้อมบ้อมเมืองธนบุรีไว้ มิให้ทหารฝรั่งเศส
มาช่วยได้ พอข่าวสวรรคตปรากฏ ก็พอพระเพทราชารวบอำนาจแผ่นดิน
ไว้ได้แล้ว ก็ได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์เปนลำดับมา ฯ

เรื่องตอนนี้สาธกให้เห็นกระแสความแห่งพระพุทธภาษิตซึ่งประมวญ
มาแสดงว่า วโส อิสสริยํ โลเก อำนาจย่อมเปนใหญ่ในโลก เมื่อมี
อำนาจ อิศริยยศก็มีมาตามกัน จักรรัตนของพระเจ้าจักพรรดิ อันนำเสด็จ
ปราบทั่วปฐพีมณฑล แสงโดยธรรมาธิษฐาน ก็คืออำนาจนั้นเอง ฯ
สิริโภคานมาสโย ศรีคืออิ่งขวัญ ย่อมเปนที่มานอนแห่งโภคสมบัติ มีศรี
อยู่ โภคสมบัติก็หลั่งไหลมามูลอยู่ ฯ อิจฺฉา นรํ ปริกสฺสติ ความอยากได้
ย่อมชักไปซึ่งนรชน เมื่อมีทางก็ให้ขวนขวายเพื่อจะได้อำนาจแลโภคสมบัติ
นั้น ฯ อิจฺฉา โลกสฺมิ ทุชฺชหา ความอยากได้ ย่อมละได้เปนอันยาก
ในโลก ฯ อิจฺฉาพฺยา ปฺณฺณ สตฺตา ปาเสน สกุณี ยถา สัตว์เปนอันมาก
อันความอยากได้ผูกไว้เหมือนนางนกติดบ่วงฉนั้น ฯ ปพฺพตสฺส สุวณฺณสฺส
ชาตรูปสฺส เกวโล ทฺวิตาว นาลเมกสฺส อิติ วิทฺธา สมฺ จเร หากจะมี

ภูเขาทองแท้ทั้งนั้น สองเท่านั้น คงยังไม่พอแก่คนเดียว บัณฑิตรู้เช่นนั้น แล้วควรประพฤติแต่พอสมฉะนี้ ฯ

ในลำดับนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระราชวงศ์บ้านพลหลวง ได้ดำรงราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยา ๖ พระองค์ เริ่มในจุลศักราช ๑๐๔๔ ถึง ๑๑๒๙ ได้ ๘๕ ปี ฯ สมเด็จพระธาดาธิเบศเพทราชา ๑๖ ปี ฯ สมเด็จพระสุริเยนทราธิบดีศรีสุรศักดิ์ พระราชบุตร ๑๐ ปี ฯ สมเด็จพระภูมินทรราชา ๒๗ ปี ฯ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ๒๖ ปี ฯ สมเด็จพระอุทุมพรราชา ไม่ถึงปี ฯ พระเอกทัตราชา ๙ ปีเศษ ฯ ทอนลงคงได้ ๘๕ ปี ฯ

พระราชวงศ์นี้ ยกเสียแต่พระองค์ต้น คนเปนอันมากเข้าใจว่าสืบสายมาจากพระราชวงศ์ปราสาททอง อ้างเหตุว่า เมื่อครั้งสมเด็จพระนารายน์บรมบพิตร เสด็จยกทัพหลวงหนุนชินไปตีเมืองเชียงใหม่ ทรงได้สตรีชาวเมืองนั้นนางหนึ่งไว้ทำราชการ ไม่ช้านักก็พระราชทานนางนั้นแก่พระเพทราชา มีครรภ์ติดมาคลอดเปนบุตรคือสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี ฯ แต่ในครั้งนั้น สมเด็จพระนารายน์บรมบพิตร พระราชทานฐานันดรในตำแหน่งข้าราชการ ทรงตั้งเปนหลวงศรศักดิ์ในกรมพระคชบาล ไม่ได้ทรงยกย่องในฐานเปนเชื้อสายในราชตระกูล ฯ

จักรับพระราชทานพรรณาประพฤติเหตุในรวางนี้ เบื้องน่ารัชกาลพระเอกทัตราชา ตอนหนึ่งก่อน ฯ แรกผลัดพระวงศ์ใหม่ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงขับไล่พวกบาดหลวงสอนศาสนาแลกองทหารชาติฝรั่งเศสเสียสิ้น จากพระราชอาณาเขตต์ ฯ ครั้งนั้นแผ่นดินยังไม่ราบคาบ บางหัว

เมืองกระด้างกระเดื่องตั้งขัดแข็ง ต้องแต่งกองทัพไปปราบปรามแลเกิดขบถลุกลามเข้ามาถึงชานพระนครได้ก็มี ๆ ต่อนั้นมาก็ยังไม่ราบคาบทีเดียวนัก เกิดรบกันในพระนครบ้าง มีขบถบ้าง เปนพักเปนคราว บางรัชกาลก็เปนปกติอย่างยิ่ง ที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมีเวลาหาพระสำราญได้บ้าง ๆ

ความสืบราชสมบัติในรวางนี้ แม้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจะไม่ปลงพระไทยก็เปนไปโดยราบเรียบ จนถึงรัชกาลสมเด็จพระภูมินทรราชาลงมา ๆ ครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเลือกตั้งพระราชโอรสเปนรัชทายาทตามพอพระราชหฤทัย เปนเหตุกีดขวางกันขึ้นกับผู้ใหญ่ จนเกิดรบกันในพระนครก็มี พระเจ้าแผ่นดินทรงรำคาญยอมออกเสียจากราชสมบัติเองก็มี ๆ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในพระราชวงศ์นี้ มักทรงรแวงไม่ไว้พระราชหฤทัยแม้ในพระราชโอรสของพระองค์เอง บางพระองค์ทรงดุร้ายลงพระราชอาชญาพระราชโอรส แม้ได้ดำรงพระราชอิศริยยศเปนกรมพระราชวังบวร ถึงกับสิ้นพระชนม์เพราะเหตุนั้นบ้างก็มี ข้อนี้เปนพันธุกรรมได้อย่างกันมา ๆ บางพระองค์โปรดทรงปาณาติบาต พวกราษฎรครหาแลดูหมิ่น แต่ข้อนี้เปนเหตุให้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงตรวจบ้านเมืองในทางเสด็จแลทรงทำนุบำรุงทางไปมาให้สดวกขึ้น เช่นคลองเตร็ดลัดบางบัวทองแขวงนนทบุรี แลคลองมหาไชยทางไปเมืองสมุทรสาคร ก็ได้ขุดในครั้งนั้น ๆ พระราชกิจที่ควรยกขึ้นพรรณาในเวลานี้ ก็มีแต่ในฝ่ายพระศาสนา เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ พระเจ้ากรุงลังกาทรงแต่งราชทูตมาขอพระสงฆ์ออกไปตั้งณที่นั้น เพราะเหตุพระสงฆ์ในเกาะอันตรธาน

สาบสูญเสีย เพราะต้องพวกมิจฉาทิฐิประทุษร้าย ในคราวที่พวกทมิฬแลพวกโปตุเกศเข้าไปย่ำยี สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงส่งพระสงฆ์มีพระอุบาฬีเถระเปนประธาน ไปประดิสถานศาสนวงศในลังกาทวีป มีเชื้อสายสืบเนื่องมาจนทุกวันนี้ พระสงฆนิกายนี้ มีนามว่าอุบาฬีวงศ์บ้าง สยามนิกายบ้างฯ นอกจากนี้ ก็เปนแต่ได้ทรงสร้างแลปฏิสังขรณพระอารามแลบุรณะตกแต่งพระราชวังแลพระนคร ตามธรรมเนียมที่ได้เคยเปนมาฯ วัดหลวงที่เกิดขึ้นใหม่ในยุคนี้ มีแต่วัดบรมพุทธาวาสกับวัดสหชาตแขวงเมืองพิจิตร นอกจากนั้นเปนวัดเดิมได้รับปฏิสังขรณขึ้นใหม่ คือ วัดพระยาแมน วัดมเหยงคณ์ วัดปาโมกข์ วัดกุฎีดาว วัดหันตรา วัดนางคำ วัดฉมุด วัดครุฑา เข้ากันเปน ๑๐ พระอารามฯ ในฝ่ายยุทธสงครามยังไม่มีสึกใหญ่ เปนแต่ได้แต่งทัพไปเมืองศรีสัตนาคนหุตบ้าง เมืองเขมรบ้าง ในคราวที่เมืองเหล่านั้นเกิดวิวาทกันขึ้น แลฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมาขออุปถัมภ์ แต่เมืองที่ขาดสามัคคีจำต้องยอมอยู่เองเปนธรรมดา หาพักต้องรบไม่ก็ได้อำนาจ ฝ่ายประเทศพม่าที่มีกำลัง ก็ยังมีพระราชไมตรีสนิทกันอยู่ฯ ความไม่ต้องสู้รบกับสึกใหญ่แม้เปนความเกษมในเบื้องต้นก็จริง แต่ทำให้ยิ่งอ่อนแอลงในสงคราม เมื่อยามวิบัติมีมาถึง ก็หมดทางที่จะพึงแก้ไขเข้าในพระพุทธภาษิตว่า ยทา ปุญฺญกฺขโย โหติ สพฺพเมตํ วินสฺสติ สิ้นบุญเมื่อใดสมบัตินั้น ๆ ย่อมพินาศไปหมดเมื่อนั้นฉันฯ

อันนครทั้งหลายที่ทรงอิศรภาพในครั้งนั้น จะตั้งมั่นยั่งยืนอยู่ได้ก็เพราะมีกำลังทัดกันกับเมืองใกล้ แลผู้ครองแข็งแรงสามารถรักษาภายใน

ให้ราบคาบ ถ้าฝ่ายหนึ่งมีอานุภาพยิ่งกว่า ก็มักจะหาโอกาศประทุษร้าย
อีกฝ่ายหนึ่งให้ย่อยยับ เพื่อมิให้กลับตั้งตัวอีกได้ เหมือนตราชูสำหรับใช้
ชั่งของ ต้องมีน้ำหนักทานกัน จึงจะสำเร็จกิจ ฯ บัณฑิตพึงเห็นอทาหรณ์
ในหนหลังซึ่งมีเปนครั้งเปนคราวมา ฯ เมื่อถึงรัชสมัยพระเอกทัตราชา ก็
เปนเวลามืดค่ำมาถึงเช้า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงอ่อนแอในพระราช
ธุระ ฝ่ายกรุงพม่ามีอำนาจกล้าดุจตราชูอันหนักอยู่ข้างหนึ่ง จึงทาน
กันไม่ไหว ฯ ครั้งนั้น พม่าได้โอกาศจึงหาเหตุพาลวิวาทชาดไมตรีกับ
กรุงสยาม ยกพยุหแสนยามาทำสงคราม พากเพียรตีพระคนรอยู่ถึง
สองครั้ง แต่ฝ่ายนี้อ่อนกำลังทั้งขาดความสามัคคี จึงไม่สามารถในที่จะ
ต้านทาน ก็ปราชัยทุกคราวมา ในที่สุดกรุงศรีอยุธยาก็เสียแก่พม่าข้าศึก
ในจุลศักราช ๑๑๒๙ ปี ฯ ครั้งนั้น กองทัพพม่าเข้าบีฑาทำลายพระนคร
เสียยับเยิน ด้วยหวังจะไม่ให้กลับตั้งเปนราชธานีได้อีกต่อไป เก็บริบ
ทรัพย์สมบัติพัสดุอันมีราคาไว้เปนอาณาประโยชน์ของตน จับเจ้านายแล
ข้าราชการแลราษฎรพลเมืองพาไป ไม่คิดได้ไว้เปนเมืองประเทศราช
เหมือนในหนหลัง เปนแต่แต่งทัพอยู่รั้งพอกันไม่ให้ไทยกลับควบคุมกัน
เข้าได้ ฯ ส่วนพระเจ้าแผ่นดินนั้นเสด็จหนีไปเที่ยวสุ้มซ่อนอยู่ในสุมทุม ได้
ความอดอยากยิ่งนัก พม่าผู้อยู่รักษากรุงตามค้นพบ แต่ยังไม่ทันส่งไป
ยังวะ ก็สิ้นพระชนม์เสีย ฯ

ฝ่ายไทยตั้งแต่อิศรชนตลอดถึงคนสามัญ ได้ช่วยกันสั่งสมโภคสมบัติใด ๆ ขึ้นไว้ ด้วยกำลังอุตสาหแลเหน็ดเหนื่อยยาก แต่หากไม่มีวาสนา จึงไม่สามารถปกครองรักษาไว้ได้ สมบัตินั้น ๆ ได้ตกไปแก่ฝ่ายพม่าข้าศึกผู้ได้ชัยชำนะ ข้อนี้เข้าในพุทธพจนประพันธ์ว่า ยํ อุตฺสกฺกา สมฺรนฺติ อลกฺขิกา พหุทฺธนํ สิปฺปวนฺโต วิสิปฺปาวา ตานิ ลกฺขิ ภุญฺชติ ความว่าเหล่าชนมิใช่ผู้มีวาสนา มีศิลปะหรือหามิได้ก็ตามที ขวนขวายประมวญทรัพย์มีประมาณมากอันใดไว้ ชนผู้มีโชคนั่นแลย่อมได้บริโภคใช้สรอยทรัพย์นั้น ตามปราถนาดังนี้ ฯ ควรแล้วที่ประชุมชนผู้เกิดณภายหลังจะสังเวชน์แล้วแลตั้งมั่นในสามัคคีธรรม สพฺเพสํ สมฺภตานํ สามคฺคิ วฑฺฒิสาธิกา อันความพร้อมเพรียงนั้น ย่อมยังความจำเริญให้สำเร็จแก่ชนทั้งหลายผู้เป็นชุมนุมกันทุกหมู่ทุกเหล่า ฯ

ประมวญสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินผู้ดำรงราชสมบัติในกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา จำเดิมแต่แรกสถาปนา มาจนเสียแก่พม่าข้าศึกในครั้งนี้ ๓๓ พระองค์ จัดพระราชวงศ์เปน ๕ เริ่มแต่จุลศักราช ๗๑๒ พอย่างถึง ๑๑๒๙ ได้ ๔๑๗ ปี มีอนุบุรพประวัติดังได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามา ด้วยประการฉนี้ ฯ

ดำเนิรกระแสความสืบอนุสนธิว่า เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าข้าศึกแล้ว ก็สิ้นอำนาจใหญ่ที่รวมกัน หัวเมืองนั้น ๆ ซึ่งยังไม่ยับเยินแลที่มีกำลังพอจะควบคุมกันเข้าได้ ต่างก็ตั้งตนเปนใหญ่แลป้องกันพวกของตน ฯ ครั้งนั้นมีชุมนุมใหญ่ ๖ ตำบล กรมหมื่นอินทรพิพิธ ซึ่งถูกเนรเทศไป

ดังกาครั้งพระมหานครยังไม่เสีย กลับมาตั้งอยู่เมืองพิมาย ๑ พระยาวชิรปราการ ตั้งอยู่เมืองจันทรบุรี ๑ พระปลัดผู้รั้งราชการ ตั้งอยู่เมืองนครศรีธรรมราช ๑ ผู้ว่าราชการตั้งอยู่เมืองพระพิษณโลก ๑ พระสังฆราชาตั้งอยู่เมืองสวางคบุรี ๑ หัวหน้าหัวชุมนุมต่างตั้งตนเปนเจ้า กับสุกนายทัพพม่า ผู้อยู่รั้งค่ายที่กรุงศรีอยุธยา ๑ ๆ ต่อมาพระยาวชิรปราการยกเข้ามาจากจันทรบุรี ตีทัพพม่าแตก ได้กรุงศรีอยุธยาแล้ว ลงมาตั้งเมืองธนบุรีเปนเมืองหลวง ได้รับสมมติเปนพระเจ้าแผ่นดิน ในชุมนุมนี้ เมื่อจุลศักราช ๑๑๓๐ ปี ๆ ฝ่ายพระสังฆราชาเมืองสวางคบุรี ตีได้เมืองพระพิษณุโลกแล้ว รวมอำนาจหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าไว้ คงเหลือชุมนุมแต่ ๔ ๆ ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีมผมอแลกล้าหาญ ทั้งได้แม่ทัพผู้เข้มแข็งในการสงคราม ๒ นายพี่น้องไว้เปนกำลัง ทรงแต่งตั้งไว้ในฐานันดรชั้นสูง แม่ทัพผู้พี่เปนสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก แม่ทัพผู้น้องเปนเจ้าพระยาสุรสีหพิษณวาธิราช ช่วยกันแผ่อำนาจปราบชุมนุมอันเศษได้สิ้นแล้ว รวมจังหวัดทั้งปวงเข้าไว้ในอาณาจักรอันเดียวกัน จำเดิมแต่นั้นมา กรุงสยามก็จัดว่าได้คืนเปนเอกราชขึ้นอีก แต่ยังไม่ราบคาบ ยังต้องปราบขบถแลสู้รบกับพม่าเนือง ๆ มา ครั้งนั้นพม่ายังคอยรบกวนเพื่อจะมิให้ฝ่ายไทยตั้งมั่นลงได้ แต่งทัพรุกเข้ามาในอาณาเขตต์ทางฝ่ายเหนือบ้าง ฝ่ายตวันตกบ้าง เปนหลายครั้ง ฝ่ายไทยก็ตั้งหน้าสู้ไม่ย่อท้อ ได้ต่อยุทธเปนสึกใหญ่ถึงสองหน กำจัดพลพม่าเสียจากอาณาเขตต์ ๆ ฝ่ายประเทศกัมพุช ตั้งอยู่ในรวางไทยกับญวน ฝ่ายใดมีกำลัง ก็เข้าหาฝ่ายนั้น

ก่อนน่ากรุงศรีอยุธยาเสียนั้น ได้เปนเมืองบรรณาการของไทย เมื่อตั้งกรุงธนบุรีขึ้นได้แล้ว ก็ไม่ยอมสวามิภักดิ์เข้าฝักฝ่ายอยู่กับญวน พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งทัพไปตีครั้งหนึ่ง ยังหาได้ไม่ ภายหลังเสด็จยกทัพหลวงไปอีก ตีได้เมืองเขมรมาไว้ดังเก่า ๆ เมื่อมีเหตุขึ้น พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งทัพไปตีเมืองแถบฝั่งแม่น้ำโขงเปนคราวมา ได้เมืองศรีสัตนาคนหุต ตลอดลงมาถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองที่ไม่สู้รบก็ยอมสวามิภักดิ์เปนข้าขอบขันธสีมา แผ่พระราชอาณาจักร์ลงมาตลอดแดนกัมพุช ๆ ครั้งได้เมืองศรีสัตนาคนหุตนั้น สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้เชิญพระมหามณีรัตนปฏิมาลงมาด้วย ๆ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกแลเจ้าพระยาสุรสีหพิษณวาธิราช ได้ช่วยราชการแผ่นดิน ประมวญชุมนุมนั้น ๆ มาไว้ในอาณาจักรอันเดียว ตั้งความเปนเอกราชของชาติขึ้นได้ ปราบศึกพม่าให้สิ้นบหาย แผ่อำนาจครองเมืองใกล้เคียงฝ่ายบุรพทิศได้ทั่วถึน ๆ

เมื่อถึงคราวบ้านเมืองจับจะเปน ปกติที่อาณาประชาราษฎรจะได้ตั้งเปนภูมิลำเนา หายเสร้าสลดปลดเปลื้องความทุกข์ร้อน พักผ่อนอารมณ์พอได้ความชื่นบาน ก็พอเกิดการชุกเข็ญเปนลำดับ ๆ เผอิญพระเจ้าแผ่นดินจับเสียพระจริต ทรงเห็นพิปลาสไปต่าง ๆ เกิดแต่สำคัญว่าได้สำเร็จในทางนั่งบำเพ็ญ บางครั้งทรงเข้าพระไทยพระองค์ว่า เปนพระโพธิสัตว์ อุบัติบำเพ็ญพระบารมีธรรม จะได้สำเร็จแก่พระโพธิญาณ บางคราวทรงสันนิษฐานว่าได้สำเร็จมรรคผลในปัจจุบันชาติเกิดมานะอหังการถือพระองค์ว่าเปนผู้วิเศษ ทรงอ้างข้อนเปนเหตุแลจะให้พระสงฆ์กระทำ

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

อภิวาทสามีจิกรรมแก่พระองค์ พระพวกใดคัดค้าน ก็ถือแลให้ลงพระราชอาญาเฉียนพระพวกนั้นตลอดถึงพระผู้เปนศิษย์เปนบริวาร พระพวกใดประจบทำให้ถูกพระราชอัธยาศัยก็โปรดปรานพระพวกนั้น ทรงยกย่องนับถือแลประกอบไว้ในราชกิจ บางสมัยทรงเห็นวิปริตว่าได้เจโตปริยญาณอาจกำหนดรู้วาระจิตต์ของผู้อื่น จึงทรงเข้าพระไทยไปว่า ข้าราชการผู้นั้น ๆ ประมาทหมิ่นพระองค์ ให้ลงพระราชอาญาถึงประหารชีวิตบ้างก็มี บางทีก็ทรงระแวงไปว่าฉ้อพระราชทรัพย์ ต้องรับพระราชอาชญาบีบคั้นเร่งรัดเอาทรัพย์สิน ต่อมาถึงมีกองโจทย์สำหรับแผ่นดิน คอยพ้องร้องคนนั้น ๆ ว่าขายของต้องห้ามบ้าง ฉ้อบังพระราชทรัพย์บ้าง หนักขึ้นจนถึงลงเอาเงินจากราษฎรชิ้ง ๆ หน้า ๆ ข้อเหล่านี้พาให้เกิดเดือดร้อนทั่วกันไป ไหนจะน้อยใจทางพระศาสนา ไหนจะน้อยใจทางครอบครัว ๆ เมื่อก่อนแต่เกิดเหตุ ข้างประเทศกัมพุชบ้านเมืองเปนจลาจล พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงแต่งให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกแลเจ้าพระยาสุรสีห พิษณุวาธิราชดำเนิรทัพออกไประงับเหตุการณ์ เพราะเหตุนั้นผู้มีกำลังแลสามารถอาจเปนหลักเปนประธาน จึงไม่มีในกรุงธนบุรีในเวลานั้น ๆ เมื่อราษฎรชาวกรุงเก่าถูกบีบคั้นเข้าก็ลุกเปนขบถขึ้นมีนายบุนนาคบ้านแม่ลาเปนหัวน่า เข้าสมทบกับพระยาสรรค์ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงใช้ให้ไประงับ ยกเปนทัพเข้าล้อมพระราชวัง พระเจ้าแผ่นดินเห็นเหลือกำลังจะสู้ ก็จำต้องยอมแพ้ขอแต่ชีวิตไว้ พระยาสรรค์เข้าพระราชวังได้ จับพระเจ้าแผ่นดินให้ออกเสียจากอำนาจแลพันธนาไว้มั่นคง ด้วยหวังจะเอาไว้เปนเครื่องมือคิด

การณ์ใหญ่ แลเข้ารั้งพระราชวังอยู่ ฯ ฝ่ายพระยาสุริยอภัยผู้ว่าราชการ
เมืองนครราชสีมา ได้ทราบข่าววิบัติ ก็แจ้งแก่สมเด็จเจ้าพระยามหา
กษัตริย์สึกแล้ว คุมพลเข้ามาตั้งรวังเหตุการณ์อยู่ในกรุงณตำบลบ้านปน
นิวาสสถานเดิม เพื่อเปนที่กดของพระยาสรรค์ อย่าให้กล้าคิดการณ์ใหญ่
สำเร็จ ฯ ฝ่ายสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์สึก ดำเนรทัพกลับมาถึง
กรุงธนบุรี เปนที่ชื่นชมยินดีของข้าราชการสมณพราหมณาจารย์อาณา
ประชาราษฎร์ทั่วไป ราวกับบุตรน้อยผู้คิดบิดาเห็นมาด้วยใจนักฉนั้น ต่าง
พากันไปรับแลอัญเชิญเข้าพระราชวัง ฯ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์สึก
ยกเหตุในหนหลังขึ้นปรึกษาในที่ชุมนุมข้าราชการ มีเสนาบดีแลลูกขุนเปน
ต้นว่า จะควรปฏิบัติอย่างไร ฯ ครั้งนั้นพึงตั้งอาณาจักรใหม่ แลพระเจ้า
แผ่นดินประพฤติพิปริตไปจากราชประเพณี ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่
ข้าขอบขันธสีมาทั่วไปเช่นนี้ ก็จำจะครองแผ่นดินไปมิได้ ถึงว่าความผิด
นั้น พระเจ้าแผ่นดินกระทำไปด้วยอำนาจเสียพระจริตก็ไม่มีทางคิดผ่อนผัน
ถ้าละไว้ แม้แต่จะให้ออกเสียนอกอำนาจ ฉวยว่าความเกิดแก่งแย่งแตก
เปนก๊กเปนเหล่าขึ้น จะเปนเหตุชักนำข้าศึกเข้ามาพลอยซ้ำเติม เมื่อเปน
เช่นนั้น ความพินาศก็จะพลอยมีแก่ประชาชนทั่วไป เพราะความผิดของ
พระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียว ไม่บังควรยิ่งนัก ฯ เพราะเหตุนั้น ที่ชุมนุม
ข้าราชการ ผู้ยังรักแผ่นดิน จึงพิพากษาให้สำเร็จโทษพระเจ้ากรุงธนบุรี
เสียเปนเสียงเดียวกัน สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์สึกก็บัญชาตาม
โดยควรแก่เหตุผล ฯ

ในลำดับนั้น ข้าราชการทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย ถือเอาความนิยมของประชาชนทั่วไป กราบทูลอัญเชิญสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์สึกเสด็จเถลิงราชมไหศวรรย์ปกครองสยามพิภพ เปนที่ร่มเย็นของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสืบไปข้างน่า ฯ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์สึกอาศัยพระกรุณาในมหาชนผู้ร่วมชาติ ทรงรับอาราธนาแล้วเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ดำรงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานี ปกครองสยามรัฐราชอาณาจักร ในจุลศักราช ๑๑๔๔ ปี สืบพระบรมราชจักรีวงศ์มาจนกาลทุกวันนี้ ฯ

อันความดีที่บุทคลได้ประพฤติมา จำจะต้องรักษาไว้เปนคู่ชีวิต หาไม่ความผิดก็จะหักล้างเสียไม่เปนผล เหตุดังนั้นสมเด็จพระสุคตทศพล ผู้ดำเนิรแล้วดีในวิธีประพฤติพระองค์ จึงทรงภาษิตพระคาถาประทานเปนพระบรมพุทโธวาทไว้ว่า อฏฺฐาเนนปฺปมาเทน สญฺญเมน ทเมน จ ทีปึ กยิราถ เมธาวี ยำ โอโฆ นาภิกีรติ ความว่า ให้ผู้มีปัญญาทำถิ่นฐานหรือความดีความงามให้เปนที่เกาะที่พำนักของตน อย่าให้ห้วงชลธีท่วมทำอันตรายได้ด้วยความหมั่นไม่อยู่เฉย ด้วยความเอาใจใส่ไม่ประมาทเลินเล่อ ด้วยความตรวจตราวังรไว แลด้วยความปราบปรามใจให้อยู่ในอำนาจแลบำราศความเสียหายฉนี้ ฯ

ประมวญกระแสความตามอนุบุพพิกถามาสาธกว่า อันพระราชอาณาจักรจะวัฒนะหรือหายนะ แม้เพราะเหตุหลายอย่างประกอบกัน แต่เหตุที่เปนสำคัญก็คือพระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครอง ถ้าพระเจ้าแผ่นดินของ

ประเทศใดดี ประเทศนั้นย่อมมีความเจริญตามคราวที่จะเปนได้ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินใดไม่ดี ก็มีแต่จะช่วยซ้ำทำบ้านเมืองให้เสื่อมลงไปกว่าโอกาศ สมด้วยพจนประพันธ์สมเด็จพระโลกนาถเจ้าตรัสบัณฑูรไว้ว่า คุนฺนญฺเจ ตรมานานำ ชิมฺหำ คจฺฉติ ปุงฺคโว สพฺพา ตา ชิมฺหำ คจฺฉนฺติ เนตฺเต ชิมฺหำ คเต สติ เมื่อฝูงโคกำลังข้ามน้ำอยู่ ถ้าโคผู้อันนำฝูงไปคดเคี้ยว โคทั้งปวงนั้นก็ไปคดเคี้ยวตามกัน ถ้าโคผู้นำฝูงไปตรง โคทั้งปวงนั้นก็ย่อมไปตรงตามกัน เอวเมว มนุสฺเสสุ โย โหติ เสฏฺฐีสมฺมโต โส เจ อชมฺมำ จรติ ปเคว อิตรา ปชา ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน หากท่านผู้ที่ได้รับสมมตให้เปนใหญ่ประพฤติไม่เปนธรรมหรือเปนธรรม น่าที่ประชาชนนอกนี้จักเปนเช่นนั้นบ้าง สพฺพำ รฏฺฐำ ทุกฺขำ เสติ ราชา เจ โหติ อธมฺมิโก ผิว่าพระราชาไม่ตั้งอยู่ในธรรม แว่นแคว้นทั้งปวงย่อมตกทุกข์ยาก สพฺพำ รฏฺฐำ สุขำ เสติ ราชา เจ โหติ ธมฺมิโก หากพระราชาตั้งอยู่ในในธรรม รัฐจังหวัดทั้งปวงย่อมอยู่เย็นเปนสุขฉะนี้ ฯ

รับพระราชทานถวายวิสัชนาอรรถาธิบายแห่งพระพุทธภาษิตข้อนี้โดยสรุปว่า ท่านผู้ได้รับสมมติให้เปนใหญ่ในหมู่มนุษย์ที่ตั้งอยู่เปนปึกแผ่นในแดนดินตำบลหนึ่ง ๆ ซึ่งเรียกว่าประเทศ เพื่อประโยชน์จะได้เปนผู้ปกครอง คือป้องกันและทำนุบำรุงหมู่นั้น ชื่อว่าพระราชา ฯ และพระราชานั้น ต่างกันโดยคุณสมบัติ เปนจักรพรรดิราชมีอำนาจครอบทั่วไปในชาติอื่นก็มี เปนมุทธาภิสิตราช ได้รับอภิเษกเปนเอกอัครในจังหวัดทั่วรัฐประเทศก็มี เปนแต่ราชัญ ได้ปกครองอาณาเขตต์เพียงโดยเอกเทศ

ก็มี โดยบรรยายนี้ ตรงกับราชาธิราช มหาราช แลราชา โดยลำดับกัน ฯ ราชา มุขๆ มนุสฺสานำ พระราชานั้นย่อมเปนประมุขของหมู่มนุษย์ที่ประชาชนจะพึงนิยมเปนแบบอย่าง ถ้าทรงประพฤติในทางที่ผิดปาปชนได้อย่างก็จะกำเริบประพฤติทุจริตด้วยไม่ต้องเกรงขาม ถ้าทรงประพฤติแต่ในทางที่ชอบ พาลชนย่อมไม่กล้าลุกลามแรงร้าย ฝ่ายชนผู้ภักดีได้อย่าง ก็น่าที่จะนิยมตามบ้างเพราะเหตุที่ตั้งอยู่ในทางธรรม พระราชานั้นเปนอันได้นิคคะหะบำราบคนพาล แลบัคคะหะยกย่องคนสุภาพ ฯ อนึ่งพระราชานั้น เปนเหตุสำคัญแห่งทุกข์สุขอันจะเกิดแก่ประชาราษฎร์ ถ้าทรงประพฤติไม่เปนธรรม ก็สามารถจะนำทุกข์ภัยมาถึงพระองค์แลผู้อื่น ถ้ายังยืนอยู่ในราชธรรม สุขสำราญก็จะเกิดมีทั่วกัน ฯ อีกประการหนึ่ง พระราชานั้น เปนยอดอยู่ในหมู่ หาผู้ปกครองมิได้ ถ้าจะไม่ทรงถือธรรมเปนใหญ่ ก็ไม่มีอะไรเปนที่พำนัก ฯ เหตุดังนั้น โบราณบัณฑิตจึงได้ภาษิตราชธรรมไว้เปนหลักแห่งพระราชจริยา เปนต้นว่าทศพิธราชธรรมจักรพรรดิวัตรแลสังคหะวิธี ที่พระราชาได้ทรงบำเพ็ญเปนราชประเพณีปกครองพระราชอาณาจักรให้มั่งคั่งสมบูรณ ปราศจากยุคเข็ญ เปนที่ร่มเย็นของพสกนิกร มีพระเกียรติยศเดชานุภาพขจรไปในทิศานุทิศ เปนที่เกรงขามของปัจจามิตรไม่กล้ามาบีฑา สมแก่ภาษิตว่า ราชา รฏฺฐสฺส ปญฺญาณำ พระราชาเปนเครื่องปรากฏของแว่นแคว้น คือแผ่นดินจะมีสง่า ก็เพราะมีพระราชาที่ดี ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรง

แสดงรัฐประศาสนนัย คืออุบายเปนเครื่องปกครองรัฐมณฑล ย่นเข้าในพระคาถาประพันธ์ในหนหลัง มีอรรถาธิบายดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในลำดับเปนคำรบห้า ในพระบรมราชจักรีวงศ์ ทรงปกครองสยามรัฐสีมาให้วัฒนาถาวรนิราสภัย มีรัชสมัยยืนมาเสมอด้วยรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ที่เปนยาวยิ่งในครั้งนั้น เปนมหามงคลกาลทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทานถวายสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เปนพิเศษส่วนหนึ่ง ถวายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายนอกจากนี้ส่วนหนึ่ง ซึ่งกล่าวแล้วในอารัมภกถา ฯ ของสมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าทุกพระองค์ ซึ่งยังดำรงอยู่ด้วยความรักแผ่นดิน จงทรงรับแลอนุโมทนาส่วนพระราชกุศล เพื่อสำเร็จพระราชปณิธิที่เปนส่วนชอบธรรมแล้ว จงทรงเห็นแก่รัฐมลฑล มีพระกมลประกอบไปด้วยพระราชไมตรีสนิท ช่วยอภิบาลสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าให้ปราศจากภยันตราย เหตุใด ๆ เปนทางมาแห่งความเสียหาย จงทรงช่วยเกื้อกันแลบำบัดเสียการณ์ใด ๆ เปนทางมาแห่งประโยชน์สุข จงทรงช่วยน้อมเข้ามาใกล้สถิตในที่เปนเทพารักษ์ บ้องกันพระราชอาณาจักรให้เกษมสุขสถาพรเปนนิตยกาล ฯ อนึ่งขอพระราชกุศลส่วนราชธรรม ที่สมเด็จบรมบพิตพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบำเพ็ญ เพื่อเปนประโยชน์คุณแก่แผ่นดินแลประชาชนเปนที่ตั้ง จงอุปถัมภ์บำรุงสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภาร

เจ้าให้ทรงพระเจริญด้วยพระเดชพระศรีพระยศพระเกียรติ ราชบริพาร
แลธนสารสมบัติ ขอพระบรมราชวงศ์นี้ จงวัฒนาถาวรทุกเมื่อ ฯ อนึ่ง
ขออานุภาพพระรัตนตรัยอันเปนที่เชื่อที่นับถือ จงคุ้มครองสมเด็จบรม
บพิตพระราชสมภารเจ้าให้ทรงพระชนมายุยืนนาน ทรงพระสำราญปราศ
จากพระโรค เสด็จสถิตยั่งยืนในสิริราชสมบัติ ทอดพระเนตรเห็นแต่
การณ์อันจะให้เกิดวุฒิสิริสวัสดิ์ทุกทิพาราตรี [๑] ฯ

---

๑ ต่อนี้ถึงคำว่าความแห่ง รตนัตตยปภาวาภิยาจนคาถา แต่งดไว้แสดงในบัจฉิมภาค ทีเดียว ฯ

พระรัฐประศาสนนัย ปัจฉิมภาค

เทศนาพิเศษ

ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ในการพระราชพิธีรัชมงคลาภิเษก

ร. ศ. ๑๒๗

นมตฺถุ สุคตสฺส

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ

เอสานิสโส ธมฺเม สุจิณฺเณ น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารีติ ฯ

บัดนี้จะรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาพรรณนารัฐประศาสนนัย ปัจฉิมภาค ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบัญญาบารมี โดยสมควรแก่ราชอารัมภกิจ ฯ ด้วยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ปกครองสยามรัฐมณฑลยืนมาโดยสวัสดิ์ได้ ๔๐ ปีบริบูรณ์ มีรัชสมัยยาวกว่าของพระมหากษัตริยเจ้าทุกพระองค์ผู้ดำรงพระราชอาณาจักรนี้มา ทั้งในกรุงทวาราวดีแลในกรุงรัตนโกสินทร์ จัดว่าเปนมหามงคลสมัยสำคัญของแผ่นดิน ยากที่จะมี เปนโอกาศที่ทรงพระดำริถึงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสด็จล่วงลับไปแล้วนั้น เมื่อศกหลังได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล อุทิศกัลปนาผล ถวายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ครั้ง

กรุงทวาราวดีแลครั้งกรุงธนบุรี คราวหนึ่งแล้ว ในครั้งนี้ได้ทรงบำเพ็ญทักษิณานุประทาน ถวายฉลองพระเดชพระคุณแด่สมเด็จพระบรมบุรพบรษ ๔ พระองค์ ซึ่งได้ดำรงกรุงรัตนโกสินทร์นี้อีกคราวหนึ่ง เปนบุรพกิจเสร็จแล้ว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเพื่อเปนสิริมงคลแก่แผ่นดินอีกแพนกหนึ่ง ทรงบริจาคไทยธรรมมีส่วนเท่าจำนวนปีรัชกาลทุกคราวมา ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลวารหลัง แด่อารักขเทวดา วัตถุเทวดา ผู้อภิบาลรักษาพระองค์และรัฐมณฑลเปนเทวพลีบัจจุปการกิจ ฯ ข้อนี้ต้องตาม ประเพณี ของบัณฑิต ผู้ปฏิบัติถือประโยชน์แห่งโภคทรัพย์ แลได้ความอิ่มใจเปนผล ดังแสดงไว้ในนิคมคาถาแห่งอาทิยสูตรว่า ภตฺตา โภคา ภฏา ภจฺจา วิตณฺณา อาปทาสุ เม เปนต้น ความว่า นรชนผู้รลึกอยู่ได้ว่า สมบัติตนก็ได้บริโภคแล้ว บุทคลควรเลี้ยงตนก็ได้เลี้ยงแล้ว อันตรายตนก็ได้ข้ามล่วงมาแล้ว ทักษิณามีผลในเบื้องสูงตนก็ได้บริจาคแล้ว พลีทั้งห้าตนก็ได้ทำแล้ว ท่านผู้มีศีลสำรวมเปนพรหมจารีตนก็ได้บำรุงแล้ว บัณฑิตผู้อยู่ครองฆราวาส จะพึงปราถนาโภคทรัพย์เพื่อประโยชน์ใด ประโยชน์นั้นตนก็ได้บัลลุมาแล้วโดยลำดับ กิจการอันจะไม่ให้ต้องเดือดร้อนในภายหลัง ตนก็ได้ทำไว้แล้ว ดังนี้ ก็คือนรชนผู้ตั้งอยู่ในอริยธรรม บำเพ็ญกิจทั้งปวงนั้นบริบูรณ อิเธว นํ ปสํสนฺติ ผู้นั้นทรงชีพอยู่ในโลกนี้ ก็มีคนสรรเสิญ เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ ครั้นละภพไปแล้ว ก็จะอภิรมอยู่ในเทวโลก ฯ บัณฑิตย่อมปฏิบัติถือประโยชน์แห่งโภคสมบัติ โดยนัยอันสมเด็จพระโลกนาถเจ้าได้ตรัสไว้ด้วยประการฉะนี้ ฯ

บัดนี้จะรับพระราชทานพรรณนาอนุปุพพิกถาแห่งสยามรัฐมณฑลสืบอนุสนธิดำเนิรความแต่ยุคกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยาบรมราชธานีนั้น ตั้งพระบรมราชวงศ์จักรีมาในส่วนอดีตภาค ๑ ในส่วนปัตยุบันภาค ๑ เมื่อทรงพระวิจารณถึงในส่วนที่เปนอดีต ก็จะทรงได้พระประสาทะในสมเด็จพระบรมบุรพบุรุษทุกพระองค์ ที่ได้ทรงปกครองแผ่นดินต่อกันมา ต้องทรงราชภาระด้วยพระวิริยะพระสติพระปัญญาสักเพียงไร มิได้ทรงรำพึงถึงพระชนมชีพแลทุกข์ยากส่วนพระองค์ มีพระราชประสงค์แต่จะให้ประชาชนอยู่เย็นเปนสุขเปนเบื้องน่า ก็จะเพิ่มพูนพระกตัญญุตา ทรงรลึกถึงพระเดชพระคุณเจริญขึ้นแล้ว แลทรงบำเพ็ญพระราชจรรยาส่วนรัฐาภิปาลโนบายให้ไพบูลย์เปนส่วนพระกตเวทิตา ฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมบุรพบุรุษเจ้านั้น เปนอันได้ทรงสักการบูชาพระองค์ด้วยปฏิบัติบูชาเปนอย่างประเสริฐสุด เช่นกันกับพระภิกษุพุทธชิโนรส มาปรารภสมเด็จพระสุคตผู้พระศาสดาที่ได้ตรัสรู้พระอนุตร ด้วยอาการอันยากเข็ญตั้งต้นแต่ทรงบำเพ็ญพระบารมีมา จนถึงละสุขสมบัติเสด็จออกมหาภิเนษกรม บำเพ็ญทุกรกิริยาเปนช้านาน ครั้นได้ตรัสแล้ว ก็ยังทรงทรมานพระกาย เทศนาโปรดเวไนยสัตว์ ประดิษฐานพระศาสนาให้วัฒนาถาวรสืบมา ครั้นปรารภพระศาสนาที่จะพบได้ด้วยยากฉะนี้แล้ว ก็ยิ่งมีใจบำเพ็ญศาสนปฏิบัติไม่ย่อหย่อน จัดว่าเปนกตัญญูกตเวที รู้จักพระคุณแลฉลองพระคุณพระศาสดา สมควรกันแก่พระองค์

ผู้เปนบุรพการี ฯ ความคำนึงโดยโยนิโสมนสิการมีประโยชน์ในอันพยุงจิตต์ให้อาจหาญในกรณียกิจ ฉนี้ ฯ

ในส่วนอดีตภาคนั้น สมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าในพระบรมราชวงศ์นี้ ได้ทรงดำรงแผ่นดินสืบกันมา ๔ พระองค์ ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเปนประถมบรมกษัตริย์ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก เมื่อปีชานจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ทรงดำรงแผ่นดิน ๒๘ ปี ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเปนที่ ๒ เสด็จดำรงราไชศวรรย์ เมื่อปีมเสงเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ มีกำหนดรัชกาล ๑๖ ปี ฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงพิภพ เมื่อปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ ทรงสถิตอยู่ในราชสมบัติ ๒๗ ปี ฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จดำรงราชมไหศวรรยาธิบัตย์ เมื่อปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ ทรงปกครองพระราชอาณาจักร ๑๘ ปี ฯ ในรวางนี้ ฉดปีที่เหลือมกันลงคงได้ ๘๖ ปี ฯ

ประพฤติเหตุในรวางนี้ ครั้งรัชกาลที่ ๑ พอได้เสด็จผ่านพิภพทรงพระปรารภถึงเมืองคือที่มั่นมีเครื่องล้อมแห่งกรุงธนบุรีอันตั้งอยู่ฝั่งฟากตวันตกว่าไม่เหมาะ เพราะตั้งอยู่ณท้องคุ้งถูกน้ำเซาะเปนนิตย์ ทั้งพระราชวังก็ตั้งอยู่ชิดพระอารามถึงสองข้าง หามีทางที่จะขยายได้สดวกไม่ จึงตรัสให้ตั้งเมืองแลพระราชวังขึ้นใหม่ ณฝั่งฟากตวันออกนั้นแล้ว ทรงเปลี่ยนนามกรุงธนบุรีว่า กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรา

ยุธยา ฯลฯ ด้วยถือนิมิตต์ว่า เปนพระบรมราชธานีที่สถิตแห่งพระมหามณีรัตนปฏิมาอันเปนศิริสำหรับพระบารมี ฯ

เมื่อครั้งกรุงธนบุรี แม้จะได้ทรงปราบปรามพม่าข้าศึกให้ปราชัยพ่ายแพ้มาเปนหลายครั้ง พม่าก็ยังพยายามจะทำสึกกับกรุงสยามเสมอมา พอเปนที่กระทำพิเข้ามาเหยียบพระราชอาณาเกษตรในทิศนั้น ๆ ในรัชกาลที่ ๑ จึงมีการรณรงค์มาก ทั้งส่วนป้องกันทั้งส่วนปราบปราม ฯ ได้ทำสงครามใหญ่ ๆ มีชัยแก่พม่าเปนหลายครั้ง นอกจากนั้นยังแต่งกองทัพไปเอาเมืองลาวเมืองทวายอันขึ้นแก่พม่าบ้าง เมืองแขกมลายูบ้าง เมืองญวนบ้าง สำเร็จก็มี ไม่สำเร็จก็มี เปนทางแผ่พระเดชานุภาพให้เปนที่เกรงขามแห่งเมืองใกล้เคียง เปนพระราโชบายป้องกันรัฐมณฑลอีกชั้นหนึ่ง ฯ ครั้งนั้นพระราชอาณาเกษตรแผ่ออกไปกว้างขวาง ในทางเหนือตลอดนครเชียงใหม่ นครหลวงพระบาง นครเวียงจันทร์ เคยขึ้นไปถึงเมืองเชียงรุ้ง เมืองเชียงตุง แลหัวเมืองลาวฟากแม่น้ำโขงแดนพม่าก็มี ฝ่ายตวันออกสิ้นเขตต์เมืองเขมรกระทั่งแดนญวน หนตวันตกเคยจดเขตต์เมืองมอญ ข้างใต้ในมลายูประเทศจนจบเขตต์เมืองไทร ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงกำจัดศัตรูให้ราบคาบ ตั้งพระราชอาณาจักรให้มั่นคง ประชาราษฎร์ได้ตั้งถิ่นฐานลงเปนภูมิลำเนาโดยสวัสดิ์ จัดว่าเปนบุรพการีมีพระเดชพระคุณแก่ชนชาติสยามทั่วไป ฯ พระองค์เปนจอมโยธีผู้มีชัยในสงคราม ไม่เฉพาะได้ปราบปรามข้าศึกภายนอกฝ่ายเดียว พระองค์ทรงตั้งอยู่ในอำนาจแห่งเหตุ ควรจะทรง

ประพฤติโดยสถานใด ก็ทรงโดยสถานนั้น ไม่ถือเอาแต่พระทัยเปน
ประมาณ ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ตรัสสรรเสิญท่านผู้ทรงคุณเช่น
นั้นไว้ว่า โย สหสฺสํ สหสฺเสน สงฺคาเม มานุเส ชิเน เอกญฺจ เชยฺย
มตฺตานํ สเว สงฺคามชุตฺตโม ชนใดจะพึงชำนะหมู่มนุษย์ในสงคราม
ได้ตั้งล้านก็ทำเนา ต้องชำนะตนด้วยอีกคนหนึ่ง ชนนั้นจึงจะชื่อว่าเปน
จอมโยธีผู้ชำนะในสงคราม ดังนี้ ฯ

ในรัชกาลที่ ๒ หาได้มีศึกขับขันไม่ เพราะในเวลานั้น พม่ากำลัง
สาละวนอยู่ด้วยความหยุกหยิกอันเกิดขึ้นกับอังกฤษผู้มีอำนาจอยู่ในประเทศ
อินเดีย ด้วยเรื่องย่ำเขตแดนบ้าง ในที่สุดก็ได้ทำสงครามกันเปน
คราว ๆ มา พม่าปราชัย เสียเมืองขึ้นหนเหนือบ้าง ทางชายเทลบ้าง
แก่อังกฤษ ชาดกำลังลงไปทุกที จนไม่สามารถจะทำศึกกับเมืองใกล้
ได้อีก ยุทธสงครามในรวางกรุงสยามกับพม่าก็สงบกันมา ฯ ฝ่ายข้าง
ญวน เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ พระเจ้ายาลองแต่ครั้งยังเปนองค์เชียงสือ
ได้เคยเข้ามาพึ่งพระบารมีจึงมีความนับถืออ่อนน้อมเปนฉันผู้ใหญ่ ครั้น
ล่วงรัชสมัยนั้นแล้ว ทั้งฝ่ายโน้นก็เปลี่ยนตัวไป ญวนเข้าเปนเจ้าการ
เมืองเขมร ไมตรีกับกรุงสยามก็ห่างกันไปทุกที ฯ ครั้นเมื่อรัชกาลที่ ๓
อนเจ้าเวียงจันทร์เปนขบถ ยกเข้ามากวาดต้อนครอบครัวในเมืองสระบุรี
แลเมืองนครราชสีมา ถ้าเปนท่วงทีก็จะตีให้ถึงกรุง แต่พ่ายแพ้พระเดชา
นุภาพ ในที่สุดก็จับตัวได้ ฯ แลในคราวที่อนุเปนขบถนั้น ญวนพลอย

เข้ามาเกี่ยวข้องช่วยป้องกันอนุให้เป็นที่กีดขวาง ข้อนี้เป็นเหตุหมองหมางแห่งพระราชไมตรีหนักขึ้นโดยลำดับ สมทบกับเรื่องเข้าเป็นเจ้าการในเมืองเขมร ทำให้เกิดศงครามขึ้นในรวางกรุงสยามกับญวนยืดยาวมาในรัชกาลนั้น ผลของสงคราม ก็เพียงกันเมืองเขมรให้ห่างออกจากญวนได้ แลเข้าผูกไมตรีอยู่กับข้างนี้ แต่ก็ยังต้องภักดีแก่ญวนเหมือนกัน ฯ การสิ่กนอกจากนี้ไม่ขับขัน เปนแต่รบตามเขตต์แดนบ้าง ปราบขบถบ้าง ปราบจลาจลบ้าง ฯ

ฝ่ายความสัมพันธ์ของกรุงสยามกับต่างประเทศ ในเวลาแรกตั้งอาณาจักรใหม่ ประเทศที่อยู่ใกล้ก็มักเปนปฏิปักษ์แก่กัน ไม่ฉนั้นก็ตกอยู่ในอำนาจของฝ่ายหนึ่ง จึงมีน้อยไม่กว้างขวาง ครั้งรัชกาลที่ ๒ มีความไปมาถึงกันกับต่างเมือง เพียงจีน ญวน อังกฤษที่อินเดีย โปตุเกสที่เมืองมาเกา แลวิลันดาที่เกาะชวา ในรัชกาลที่ ๓ อังกฤษได้บ้านเมืองในแถบนี้ไว้ในปกครอง มีอาณาเขตต์ติดต่อกับของกรุงสยาม ในทิศตวันตกบ้างในทิศใต้บ้าง ฝ่ายอเมริกา ก็มีผลประโยชน์อยู่ในทางนั้น ต่างพวกก็ประสงค์จะทำไมตรีกับกรุงสยาม ฯ อันความไมตรีมีหนังสือสัญญากำหนดอำนาจ ย่อมไม่เปนที่พอใจแห่งเจ้าของถิ่นทั่วกันไป ไม่มีใครปราถนาจะทำด้วย แลการแต่งทูตไปนั้น ของชาติที่มีอาณาเขตต์อยู่ในทิศนี้ ก็หาได้มีไปจากเมืองหลวงไม่ เปนแต่ผู้ครองเมืองในฝ่ายนี้แต่งไปตามลำพัง แลการตั้งทูตเล่าก็ยังไม่ได้กะฉันหาคนมีอัชฌาสัยจัดส่งไปแต่คนพอดีพอร้าย ฝ่ายข้างเจ้าของถิ่น ก็ไม่ค่อยมีใครเข้าใจ

ในธรรมเนียมของฝรั่ง ที่จะรู้จักหยั่งการณ์ให้ตลอดไป การทำไมตรี
จึงไม่ค่อยสมปราถนา กลับเปนสาเหตุวิวาทแลรบกัน มีเมืองพม่าแล
เมืองญวนเปนอุทาหรณ์ กลายเปนเหตุให้นครนั้น ๆ รอาใจ ๆ แล
การที่อังกฤษกับอเมริกาแต่งทูตเข้ามาขอทำไมตรีมิตรภาพกับกรุงสยามใน
คราวนั้น ทูตรู้จักผ่อนผันได้ตกลงทำกันก็มี ทูตหุนหันมิได้ทำกันก็มี ๆ
กาลล่วงมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จ
เถลิงราชสมไหศวรรย์ ๆ ทรงพระราชดำริห์เห็นราชการต่างประเทศเปน
สำคัญกว่าอย่างอื่น เพราะชาติฝรั่งมีอำนาจในแผ่นดินแถบนี้มากขึ้นทุกที
ทั้งในเวลานั้นอังกฤษก็มีเขตต์แดนติดต่อกับรัชสีมาเข้ามาแล้ว กำลังภาย
นอกนี้เปนเหตุเปลี่ยนแปลงความเปนไปของพระราชอาณาจักรนี้ สงคราม
ที่เคยมีกับพม่าบ้างกับญวนบ้างก็เปนอันสงบ พลรบพาหนะนาวาศัสตราวุธ
ยุทธภัณฑ์อันเปนกำลังทำสึกก็เปนของล่วงสมัย ความเข้าใจในอุบาย
ดำเนิรราชการรักษาบ้านเมืองตามที่เคย ก็กลับเปนเลอยล้า เมื่อรวบ
กล่าวก็เท่ากับแปลงอาณาจักรใหม่ พระองค์เสด็จเถลิงราไชศวรรย์เหมาะ
แก่เวลา ราวกับชาตาของพระราชอาณาจักรหากบันดาลให้เปนไป ๆ
เมื่อครั้งยังทรงผนวชพระองค์ได้ทรงศึกษาในปรสมัย เข้าพระทัยภาษา
อังกฤษแลธรรมเนียมต่างประเทศ อาจหยั่งเห็นเหตุการณ์ไปไกล ๆ
พระองค์ได้ตั้งพระราชหฤทัยจะรักษาความสัมพันธ์กับนานาประเทศเปน
เบื้องน่า ทรงรับทำไมตรีมิหนังสือสัญญากับชาติฝรั่ง คือ อังกฤษ อเมริกา
เดนมาก เฮนซี่ เอติกรีบับลิก โปตุเกส วิลันดา ปรุสเสียในนามแห่ง

เยอรมันฝ่ายเหนือ ๒๘ นคร สวิเดนแลนอรเว เบลเยียม อิตาลี รวม ๑๒ ราย ฯ แลสัญญาครั้งนั้นได้ทำในพระนามของพระเจ้าแผ่นดินแลประธานาธิบดีผู้ครองประเทศนั้น ๆ เอง เปนความเสมอหน้า ฯ

แลผลแห่งการทำสัญญานั้น ที่เปนประโยชน์ฝ่ายกรุงสยาม ก็คือ พระราชอาณาจักรสงบราบคาบ ไม่เสียบ้านเมืองที่เปนขอบขันธ์ ในเวลาที่เมืองใกล้เคียงกันต้องเสียยับเยินจนถึงสิ้นอำนาจ อนึ่งแต่ก่อนกรุงสยามได้รับความยกย่องฉเพาะของชาติจีนเท่านั้น ในบัดนี้ ยิ่งมีเกียรติยศได้รับความยกย่องของผู้ปกครองประเทศทั้งหลายทั่วกันไป แลเมื่อมีการค้าขายถ่ายเทกับต่างประเทศแพร่หลายออกไป ความไพบูลย์ของบ้านเมืองก็ค่อยมีขึ้นโดยลำดับ พระราชทรัพย์ที่เก็บได้ทางภาษีอากรก็ค่อยทวีขึ้น แลเมื่อประชาชนได้คบหากับต่างประเทศ ก็ได้ความคิดกว้างขวางออกไป ในข้างเสียประโยชน์ ก็คือ สัญญานั้นย่อมกำหนดอำนาจ ไม่มีความสิทธิขาดเหมือนแต่ก่อนมา เช่นต้องอนุญาตให้ใช้ธรรมเนียมวิสุงสีมา คือชาตินั้น ๆ อาจปกครองคนของตนได้แผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณา แลผลที่เนื่องมาแต่ข้อนี้ คือจะจัดการอไรที่เกี่ยวถึงคนในบังคับต่างประเทศ จำจะต้องแสวงหาอนุมัติของชาตินั้นไม่ตรี ความได้ประโยชน์ความเสียประโยชน์ มีเช่นนี้เปนอาทิ เปนผลของสัญญา ฯ

สมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้านั้น ทรงพระปัญญาอันลึกซึ้งกว้างใหญ่ สามารถสอดส่องเห็นเหตุการณ์ไกลประจักษ์ ทรงดำเนิรพระ

ราโชบายรักษาพระราชอาณาจักรให้เกษมสถาพร ในคราวที่นครอื่น ๆ อันอยู่ใกล้เคียงถึงหายนะย่อยยับลงตามกัน แม้นด้วยความแห่งพระคาถาประพันธ์พุทธภาษิตว่า ปมาทำ อปฺปมาเทน ยทา นุทติ ปณฺฑิโต ปญฺญาปาสาทมารุยฺห อโสโก โสกินึ ปชำ ปพฺพตฏฺโฐว ภุมฺมฏฺเฐ ธีโร พาเล อเวกฺขติ ความว่า เมื่อใดบัณฑิตบันเทาความประมาทเสียได้ ด้วยความไม่ประมาท เมื่อนั้นก้าวขึ้นสู่บัญญาอย่างสูงควรเปรียบด้วยขึ้นปราสาทแล้ว หามีโศกไม่ ก็จะได้แลเห็นประชาชนผู้มีความรันทดปราชญ์ย่อมเล็งเห็นชนผู้เขลา เหมือนผู้ยืนอยู่ยอดบรรพตแลเห็นผู้ยืนอยู่ณภูมิภาคถนัดฉะนั้น ฯ ปญฺญาชีวิ ชีวิตมาหุ เสฏฺฐึ ปราชญ์ทั้งหลายได้กล่าวสรรเสริญชีวิตของผู้เป็นอยู่ด้วยบัญญาว่าประเสริฐสุด เพราะยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่มนุษยนิกรทั่วไปเช่นนี้ ฯ

แต่ก่อนกรุงสยามมีการไปมากับนานาประเทศก็เพียงในแถบใกล้ ๆ แต่ในรัชกาลนี้ ได้ทรงแต่งราชทูตไทยออกไปถึงกรุงอังกฤษแลกรุงฝรั่งเศสเพื่อเจริญทางพระราชไมตรีบ้าง เพื่อเจรจาราชการบ้าง แผ่พระเกียรติกว้างขวางออกไปยิ่งกว่าที่เคยมีมาในหนหลัง ฯ

ส่วนการภายในพระราชอาณาจักร ครั้งรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงตั้งพระนครแลพระราชวังขึ้นใหม่ณฝั่งฟากตวันออกแห่งแม่น้ำเจ้าพระยา ทรงสถาปนาพระราชอิศริยยศพระราชวงศานุวงศ์ตามพระราชประเพณี ตั้งพระบรมราชวงศ์ใหม่ ทรงตั้งแต่งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยโดยลำดับกัน ทรงสร้างสรรเครื่องราชูปโภค เครื่องประดับพระราชอิศริยยศสังสมศัสตราวุธยุทธ

ภัณฑ์เสบียงอาหาร รวบรวมรี้พลปรนปรือช้างม้าพาหนะเรือรบเรือไล่ไว้พร้อม ขุดคูสร้างป้อมก่อกำแพงตกแต่งพระนครให้เปนที่มั่น หัวเมืองชั้นในแลหัวเมืองประเทศราช ก็เอาเปนพระราชธุระทั่วถึง ๆ อนึ่งได้ทรงเลือกสรรเสวกามาตย์ผู้มีปรีชาให้ชำระพระราชกฤษฎีกาอันโบราณกษัตริย์ทรงบัญญัติไว้ให้ถูกถ้วนบริบูรณ์ ตั้งไว้เปนหลักสำหรับพิพากษาอรรถคดีนอกจากนี้ยังมีอีกเปนอันมาก แต่รับพระราชทานพรรนาพอเปนเลา ๆ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าในรัชกาลหลัง ๆ ก็ได้ทรงจัดการบ้องกันแลทำนุบำรุง พระราชอาณาจักรให้เจริญเปนลำดับมา ในวิถีอันเดียวกัน เปนแต่แก้ไขยักย้ายให้เหมาะแก่เวลาของพระองค์ ๆ

ฝ่ายพระศาสนา ความปฏิบัติของพระสงฆ์เสร้าหมองมาแต่ครั้งเสียกรุงทวาราวดีแก่พม่า แลครั้งความแปรปรวนของพระเจ้ากรุงธนบุรี ในรัชกาลที่ ๑ ทรงชำระอลัชชีเสียนพระศาสนา บำรุงสงฆมณฑลให้บริสุทธิ์ ทรงเลือกหาภิกษุเถระผู้รู้พระพุทธวจนะและยั่งยืนในสัมมาปฏิบัติ ตั้งเปนสังฆนายก เปนคณาจารย์ มีน่าที่บริหารสงฆ์แลคณะ พระราชทานนิตยภัตต์บำรุง ทรงผดุงพระปริยัติศาสนา ประชุมพระสงฆเถรานุเถระผู้แตกฉานในพระพุทธวจนะ ให้ชำระพระไตรปิฎกอันพิปลาสคลาดเคลื่อนด้วยบทพยัญชนะให้ถูกต้องเสร็จแล้ว ทรงสร้างไว้เปนแบบฉบับสำหรับได้จำลองกันต่อไป แลจัดให้มีอาจารย์บอกพระปริยัติแก่ภิกษุสามเณร แลมีการสอบไล่เปนครั้งคราวราวสามปีครั้งหนึ่ง ตามพระราชประเพณี วัดที่ปรักหักพังก็ได้ทรงปฏิสังขรณเองบ้าง ทรงชักโยงพระราชวงศานุวงศ์แล

ข้าทูลละอองธุลีพระบาทให้ทำบ้าง ที่สร้างขึ้นใหม่ก็มี รวมกันเปนอันมาก ๆ ในรัชกาลหลัง ๆ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทุกพระองค์ ก็ได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทรงสร้างทรงปฏิสังขรณพระอารามมากบ้างน้อยบ้าง ตามคราวนิยม ฯ พระอารามที่จัดเปนสำคัญในยุคนี้ สมควรบุชื่อ คือ วัดพระเชตุพน วัดมหาธาตุ วัดราชบุรณะ วัดชนะสงคราม วัดสระเกศ วัดสุทัศนเทพวราราม วัดอรุณราชวราราม วัดราชโอรส วัดบวรนิเวศวิหาร วัดกัลยาณมิตร วัดราชประดิฐ กับพระประถมเจดีย์ ฯ ในรัชกาลที่ ๓ การบุรณะปฏิสังขรณพระอารามจัดว่าได้ทำทั่วไป แต่ล้วนไพโรจน์ตระกานตาเปนเครื่องประดับพระมหานคร ทั้งการสอนการเรียนพระปริยัติธรรมก็เจริญถึงที่ หนังสือศาสนาซึ่งได้แปลได้แต่งขึ้นในครั้งนั้นก็มีเปนอันมาก ฯ อนึ่งเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทรงผนวช แลทรงประพฤติพรหมจรรย์มาตลอดรัชกาลที่ ๓ ในระวางนั้น ได้ทรงเล่าเรียนแตกฉานในพระปริยัติ ทรงพระอุสาหะสอดส่องคุ้ยเขี่ยข้อปฏิบัติขึ้นให้แพร่หลาย มีพระสงฆ์ประพฤติตามขึ้นบ้างเปนสำนักอันหนึ่ง ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ได้พระราชทานเสรีภาพในอันปฏิบัติศาสนวัตรได้เต็มศรัทธา ไม่เลือกว่าศาสนาอไรนิกายอไร ทรงบ้องกันแลช่วยทำนุบำรุงทั่วไปทั้งนั้น เปนส่วนศาสนปถัมภ์ พระสงฆ์สำนักนี้ก็ทวีแพร่หลาย จนปรากฏเปนนิกายอันหนึ่ง เรียกว่าธรรมยุติกนิกาย สืบมาจนกาลทุกวันนี้ ฯ

ความค้าขายของชาวสยามกับต่างเมือง ย่อมเปนไปตามความสัมพันธ์แคบกว้าง ตั้งแต่ครั้งบ้านเมืองยังมีการทัพสึกมา เข้าเกลอเปนสินค้าต้องห้ามไม่ให้บันทุกไปค้าต่างเมือง แลยังมีสินค้าผูกขาดที่บันทุกไปจำหน่ายได้เปนพิเศษเฉพาะของหลวงอย่างเดียวก็มี เพราะในเวลานั้นพระราชทรัพย์ที่เก็บจากภาษีอากรยังได้น้อยไม่พอจ่ายในราชการ ต้องเอากำไรที่ได้ในทางค้าขายใช้เจือจานอุดหนุน บ้านเมืองค่อยสงบราบคาบ การค้าขายก็ค่อยเจริญขึ้นเปนลำดับมา ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระราชทรัพย์ได้จากภาษีอากรค่อยเจริญขึ้นแล้ว ทรงเลิกสินค้าต้องห้ามแลสินค้าผูกขาดเสียเปิดให้ราษฎรจำหน่ายออกไปต่างประเทศได้ทั่วกัน เปนแต่ตั้งพิกัดเก็บภาษีขาออกในสินค้าเหล่านั้นพอประมาณ ให้ราษฎรได้มีทางประกอบการหาเลี้ยงชีพกว้างขวางออกไป แลทรงอนุญาตให้นำสินค้าต่างประเทศเข้ามาขาย เลิกข้อธรรมเนียมต่าง ๆ ตั้งเปนภาษีขาเข้าเก็บตามจำนวนร้อยการค้าขายค่อยกว้างขวางออกไป ผลของการเปิดสินค้านั้น ก็คือชักให้การทำนาและการหาเลี้ยงชีพในทางอื่นของราษฎรเจริญขึ้น ชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายมากขึ้น บ้านเมืองมั่งคั่งสมบูรณ์ขึ้นกว่าเก่า ฯ

อีกข้อหนึ่ง แต่ก่อนมา พระราชอาณาจักรแรกตั้งใหม่ ยังต้องรวังภัยรอบด้าน แลนอกจากงารพระราชสงคราม ก็ไม่ใคร่ได้เสด็จไปข้างไหน พระเจ้าแผ่นดินกับราษฎรจึงยังห่างไกลกัน ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระเมตตาอารีแก่ราษฎรยิ่งนัก เมื่อเวลาเสด็จข้างไหน ในกรุงก็ดี ในหัวเมืองก็ดี ทรงเปิดช่องให้ราษฎร

หนังสือหาย
๒๙๔.๓๐๔ ก.๓๒ ป ๙๕๑๐
ร ๑๕๑ พส

เผ้าได้ในที่ใกล้ ตรัสปราไสแลพระราชทานเงินแจกด้วยพระราชหัตถ์ไม่ทรงถือ แต่นั้นความสนิทรวางพระเจ้าแผ่นดินกับราษฎรก็ได้มีสืบมา ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทุกพระองค์ ทรงบุญญาธิการใหญ่ สามารถในพระราชกิจเหมาะแก่เวลา ทรงได้ของอันเปนที่นิยมว่าสำหรับประดับพระบารมีเปนศรีแห่งนคร ในรัชกาลที่ ๑ ทรงได้พระมหามณีรัตนปฏิมากรแลเศวตกิริณี ๒ เชือก ในรัชกาลที่ ๒ ทรงได้พระพุทธบุศยรัตนแลเศวตคชสาร ๓ เชือก เข้ากันเปน ๕ เชือกทั้งของเดิม ประชาชนถวายพระนามเฉลิมพระเกียรติยศเปนพระเจ้าช้างเผือก ตั้งแต่นั้นมาจึงได้ใช้ธงช้างเผือกสำหรับแผ่นดินสยาม ฯ ยังช้างม้าราชพาหะนะ แลของประหลาดอย่างอื่นที่นิยมกัน ก็มีอีกเปนอันมากพ้นที่จะคณนา ฯ ตกว่าเปนพระมหากษัตริย์มีบุญบารมีไม่ด้อยกว่าในหนหลัง ฯ เสด็จมายังโลกนี้เพื่อความสวัสดีของประชาชน ดังสมเด็จพระทศพลตรัสสรรเสริญความอุปบัติของจักรพรรดิราชฉนั้น ทรงบำเพ็ญพระราชจรรยาสร้างพระบารมีในทางปกครองพระราชอาณาจักรพิทักษ์พระศาสนา เพื่อสำเร็จเปนหิตานุหิตประโยชน์แก่มนุษยนิกายทั่วไป ต้องด้วยคำสรรเสริญในพุทธนิพนธภาษิตว่า หิโต พหุนฺนำ ปฏิปชฺช โภเค ท่านผู้เปนสัตบุรุษ ปฏิบัติครอบครองโภคสมบัติอันยังประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเปนอันมาก ตำ เทวตา รกฺขติ ธมฺมจารึ ธมฺมคุตฺตำ เทวตาย่อมรักษาท่านผู้นั้น อันธรรมคุ้มครองแล้ว พหุสฺสุตำ สีลวนฺตูปปนฺนำ ธมฺเม ฐิตำ น วิชหาติ กิตฺติ เกียรติคุณย่อมไม่ละท่าน

ผู้นั้น ที่เปนพาหุสุตมีสดับมากบริบูรณ์ด้วยศีลาจารวัต ตั้งอยู่ในธรรม ธมฺมฏฺฐํ ศีลสมฺปนฺนํ สจฺจวาทึ หิรีมนฺ เนกฺขมฺโพนทสฺเสวโก ตํ นนฺทิตุมรหติ ใครเล่าควรจะนินทาท่านผู้นั้น ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ถึงพร้อมด้วยศีลมีปกติกล่าวคำสัตย์ มีหิริอยู่ในใจ ไร้โทษดุจทองชมพูนุทนิกชะหนึ่ง เทวาปี นํ ปสฺสนฺติ พฺรหฺมุนาปี ปสฺสิโต อย่าว่าแต่มนุษย์เลย แม้เทวดาแม้พรหมก็ย่อมสรรเสิญท่านผู้นั้นทั่วไปฉนี้ ฯ

เมื่อสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระคำนึงถึงเหตุที่เปนมาในหนหลัง ก็จะยังประสาทะให้เกิดในสมเด็จพระบุรพบุรุษซึ่งช่วยกันดำรงพระราชอาณาจักร์ ให้สถาพรตลอดมาในวารของพระองค์ แต่นั้นพระปณิธานในอันจะทรงบำเพ็ญราชธรรมก็จะแรงกล้า สำเร็จเปนพระราชกุศลขันธ์อันใหญ่ ฯ

บัดนี้จะรับพระราชทานพรรณนาความในปัจจุบันภาคเปนลำดับไป ฯ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จเถลิงมไหศวรรยาธิปัตย์ในลำดับนับเปนคำรบ ๕ ในพระบรมราชวงศ์นี้ เมื่อปีมโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ หรือศกรัตนโกสินทร ๘๗ ในคืนวัน ๕ ฯ ๑๑ ค่ำ หรือวันที่ ๑ ตุลาคม ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ครั้งแรกณวัน ๔ ฯ ๑๒/๑๒ ค่ำ หรือวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ครั้งที่สองเมื่อปีกาเบญจศกจุลศักราช ๑๒๓๕ หรือศกรัตนโกสินทร ๙๒ ณวัน ๑ ฯ ๑๒/๑๒ ค่ำ หรือวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน มีรัชกาลสืบมาจนบัดนี้ ได้ ๔๐ ปีบริบูรณ์ ฯ ในรวางนี้ ได้ทรงปกครอง

ทำนุบำรุงพระราชอาณาจักร์ ให้มั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยรัฐสมบัติเกษมสวัสดิ์ สถาพร พิทักษ์ชนิกรข้าขอบขันธสีมาให้อยู่เย็นเป็นสุขนิรทุกข์นิรภัย บำบัดอันตรายภายในภายนอก ไม่ให้ได้ช่องที่จะบีฑา รักษาความสงบให้เป็นไปโดยสามารถ มีพระราชจรรยาเป็นเครื่องปรากฏพระเกียรติคุณโดยอเนกนัยเหลือวิสัยที่จะพรรณนาให้ถ้วนถี่ ฯ

จะรับพระราชทานบรรยายฉะเพาะข้อที่สำคัญ พอเป็นเครื่องบำรุงพระปีติปราโมทย์โดยควรแก่สมัย เมื่อทรงพระบัจจเวกขณ์ตามไปด้วยโยนิโสมนสิการ ก็จะมีพระราชหฤทัยเบิกบาน เกิดพระราชอุตสาหะบำเพ็ญให้ภิยโย แม้โบราณบัณฑิตก็เห็นอำนาจประโยชน์เช่นนี้ จึงได้เปล่งวจีเภทกราบทูลพระมหากษัตริย์เจ้า ให้ทรงพิจารณาทศพิธราชธรรมจรรยาในพระองค์ ดังนี้ว่า อิจฺเจเต กุสเล ธมฺเม ฐิเต ปสฺสาหิ อตฺตนิ ขอพระองค์ทรงพระวิจารณกุศลธรรมดังนั้น ๆ อันตั้งอยู่ในพระองค์เถิด ตโต เต ชายเต ปีติ โสมนสฺสญฺจ อนปฺปกำ แต่นั้นพระปีติโสมนัสจะเกิดมีแด่พระองค์ไม่น้อยเลยดังนี้ ฯ

ในรัชกาลบัจจุบันนี้ มีราชการขับขันยิ่งกว่าก่อนเป็นอันมาก อาศัยเหตุภายในบ้าง อาศัยเหตุภายนอกบ้าง ฯ เมื่อสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น มีพระชนมายุจะหย่างเข้า ๑๖ พรรษา เมื่อต้องทรงราชการแผ่นดินในเวลาเช่นนี้ ก็จะต้องหนักพระราชหฤทัยอยู่เองเป็นธรรมดา ทั้งต้องฝ่าอุปสัคนั้น ๆ อันเกิดขึ้นในรวาง ๆ แต่แรกมา แต่หากสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรง

พระปรีชาลึกซึ้งหยั่งเห็นเหตุการณ์หนักเบาได้แจ้งชัด ทรงพระดำริห์รอบคอบด้วยพระสติสัมปชัญญะ มีพระวิริยภาพบากบั่นไม่ท้อแท้ ตั้งอยู่ในพระขันติ มั่นคงในพระราโชบาย ก็ล่วงอุปสัคทั้งหลายนั้นเสียได้ โดยลำดับมา เสมือนดวงทิวากรชำแรกจากกลีบเมฆส่องแสงไพโรจน์ ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่โลกฉนั้น ฯ ในรัชกาลปัจจุบันก็เปนคราวสงบการสึกจึงมี แต่ปราบพวกโจรห้ออันรบกวนปลาย พระราชอาณาจักร์ในมณฑลอุดรบ้าง ปราบพวกโจรเงี้ยวในมณฑลพายัพบ้าง ปราบจลาจลพวกผีบุญในมณฑลอิสาณบ้าง ฯ เพราะฉนั้นราชการที่เกี่ยวกับต่างประเทศจึงเปนสำคัญกว่าอย่างอื่น ฯ ทั้งในเวลานี้อังกฤษก็ได้เมืองพม่าเข้ามาทุกที จนทั่วทั้งประเทศมีอาณาเขตต์ติดต่อกับรัชสีมามากเข้า ตั้งแต่ทิศหรดีโอบไปถึงทิศอุดร แลฝรั่งเศสเล่าก็ได้เมืองญวนเมืองเขมรแดเมืองตังเกี๋ยไว้ใต้อำนาจ แผ่พรมแดนมาจดตั้งแต่ทิศอาเค์นย์ขึ้นไปหาทิศอุดร แม้สองชาติเปนสัมพันธมิตรกับกรุงสยามมาแต่ก่อน หาได้เปนศัตรูซึ่งหน้าไม่ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้นจะว่าเปนการง่ายขึ้นก็ไม่ได้ ความรวังรักษาก็ต่างกันไปข้างละทาง เมื่ออยู่ใกล้ข้าศึกก็ต้องคอยบ้องกัน เมื่ออยู่ใกล้สัมพันธมิตรก็คอยรักษาน้ำใจ ฯ สมเด็จ ฯ เจ้าทรงตั้งพระราชหฤทัยจะดำเนิรพระราโชบายอนุวัตร โดยวิถีแห่งสมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้าทรงรักษาราชการผ่อนหนักเบา ถือเอาแต่สารประโยชน์เปนใหญ่ ก็ทรงสามารถรงับเหตุการณ์อันเกิดขึ้นในระวาง ๆ อย่างสุภาษิตว่าฉนกระทบกับพันเสียได้ รักษามิตรภาพให้สืบต่อยั่งยืนมา ฯ ส่วนความสัมพันธ์กับ

นานาประเทศทั่วไป ได้ทรงทำพระราชไมตรีขึ้นใหม่ กับประเทศออสเตรียแลฮังคารี ประเทศรุสเซีย ประเทศยี่ปุ่น แลอื่น ๆ ได้ทรงรักษาความสัมพันธ์กับประเทศที่มีไมตรีกันมาแต่ก่อน แล้วให้ยืนยงคงที่ต่างมีราชการไปมาถึงกันมากขึ้น ต่างก็แต่งทูตให้ประจำณะสำนักของกันและกัน แลให้ไปมาเปนพิเศษด้วยราชการบ้างก็มี ในครั้งนี้ได้ทรงแต่งราชทูตที่เปนไทยให้ออกไปราชการ ไม่ต้องใช้คนต่างประเทศเหมือนในหนหลัง เว้นไว้แต่ราชการบางอย่าง ๆ แม้จะมีความหมองหมางกับบางประเทศ ด้วยสาเหตุต่างจะรักษาประโยชน์ของตน ต่างก็ยังหวังผลแห่งความปราณีประนอมให้ยอมตกลงกันโดยฉันไมตรี ๆ มีพระเกียรติยศแผ่กว้างขวางออกไป เมื่อมีการประชุมนานาประเทศที่ไหน ๆ ด้วยกิจอย่างหนึ่งอย่างใด ประเทศนี้ก็ได้รับเชิญเนือง ๆ มา เปนต้นว่าการประชุมสากลไปรสนิยณเมืองเบินนครหลวงแห่งประเทศสวิศเซอรแลนต์ แลการประชุมเรื่องคิดจะรักษาความสงบในรวางประเทศณกรุงเฮคพระนครหลวงแห่งประเทศฮอลแลนด์ ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงรุสเซียชักนำขึ้น ๆ แลในรัชกาลก่อน ๆ ยังไม่เคยมีเจ้านายต่างประเทศเข้ามาเยือนถึงพระราชธานี หรือมีพระเจ้าแผ่นดินเสด็จถึงต่างประเทศนอกจากงานพระราชสงคราม ในรัชกาลนี้สมเด็จพระเจ้านิคอลาสที่ ๒ พระเจ้ากรุงรุสเซีย แต่ครั้งยังดำรงพระราชอิศริยยศเปนสมเด็จพระบรมโอรสรัชทายาทแล เจ้านายพระองค์อื่นเสด็จประพาสมาทางทูร ประเทศทิศบุรพาก็ได้เสด็จเข้ามาทรงเยือนสมเด็จ ๆ เจ้าถึงพระนครนี้ สมเด็จ ๆ เจ้ามีพระราชอัธยาศัย

เผื่อแผ่ ทรงจัดการต้อนรับสมแก่พระเกียรติยศ ต่างพระองค์มีวิสาสะแก่กันสนิทสนม แลสมเด็จ ฯ เจ้าก็ได้เสด็จพระราชดำเนินแลประพาสต่างประเทศถึงยุโรปเปนสองคราว ทรงเยี่อนพระเจ้าแผ่นดินแลประธานาธิบดี ผู้ครองประเทศนั้น ๆ ที่เปนราชสัมพันธมิตร ต่างก็ต้อนรับด้วยอาการอันสนิทดุจเดียวกัน ได้รับความยกย่องนับถือของประเทศนั้น ๆ เปนพระเกียรติยศ ได้ โปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสรัชทายาทแลเจ้านายพระองค์อื่นเสด็จเยือนแทนพระองค์บ้างก็มี ทรงรักษาพระราชสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศให้เปนมาด้วยประการฉนี้ ฯ

ส่วนการภายในพระราชอาณาจักร์ ความบ้องกันรักษาในบัดนี้ก็ต้องทวีกำลังให้มั่นคงแข็งแรงขึ้นตามสมัย ในรัชกาลก่อน การผึกหัดทหารตามแบบอย่างของชาวยุโรปพึ่งจัดขึ้นยังไม่แพร่หลาย ครั้งนี้โปรดให้ขยายการนั้นออกไป จัดวิธีเรียกคนเปนทหารให้ทั่วถึง รวบรวมตั้งเปนกรมทหารบกทหารเรือ ผึกหัดให้เข้าใจยุทธวิธี แลแก้ไขน่าที่ราชการฝ่ายทหารตามแบบเก่าให้เข้าหากัน เปนธรรมเนียมมั่นคงสำหรับแผ่นดินสืบไป ในบัดนี้ โปรดให้จัดกองทหารบก ตั้งขึ้นในมณฑลหัวเมืองนั้น ๆ เกือบทั่วถึง เพื่อบ้องกันข้าศึกศัตรูแลพวกเหล่าร้ายซึ่งจะก่อจลาจลเบียดเบียฬราษฎรให้ได้ความยากเข็ญ ตามระยะทางตั้งแต่ปากน้ำเจ้าพระยาเข้ามา ทรงสร้างบ้อมพระจุลจอมเกล้าขึ้นใหม่ที่แหลมพ้าผ่าแต่งบ้อมของเดิม มอบให้เปนน่าที่ของกรมทหารเรือรักษา ที่หัวเมืองท่าชายทเล ก็มีกองทหารเรือตั้งประจำ ทรงสร้างเรือรบเรือ

ลาดตระเวนชั้นใหม่เปลี่ยนมาตามเวลาเปนหลายลำ ใช้เดิรตรวจราชการอยู่เสมอเปนนิตย์ ฯ

ส่วนการบำรุง ได้ทรงพระกรุณาแก่พระราชวงศานุวงศ์แลข้าราชการพระราชทานยศศักดิ์ ทรงตั้งทั่วไปทุกตำแหน่งทุกชั้น นอกจากนั้นยังได้พระราชทานเงินเดือนเงินปีแทนเบี้ยหวัด เพิ่มมากกว่าเก่าเปนหลายเท่า เพื่อเปนกำลังรักษาพระอิศริยยศแลรับราชการ แลผู้มีความดีความชอบยังได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญเปนเครื่องเลี้ยงชีวิตในเวลาที่รับราชการไม่ได้แล้ว ยังทรงพระเมตตาตลอดไปถึงบุตรหลาน โปรดให้ได้รับความศึกษาผีกหัด จัดส่งออกไปเรียนที่ยุโรปก็มีมาก เพื่อได้ความรู้ความสามารถ จะได้รับราชการให้ได้ชื่อเสียงเชิดชูวงศกุลสืบไป ฯ ส่วนราษฎรเล่าก็ได้รับพระเมตตากรุณาโดยอเนกประการ ในส่วนตุลาการโปรดให้รวมโรงศาลสำหรับพิจารณาอรรถคดีตั้งเปน กระทรวงยุติธรรม พระราชทานอำนาจพอแก่น่าที่ ทรงตั้งแต่งแก้ไขดัดแปลงพระราชกำหนดกฎหมาย ให้ราษฎรได้รับยุติธรรมเสมอหน้า แลจัดกระบวนพิจารณาให้แล้วโดยเร็วไม่เนิ่นช้า เพื่อตัดความลำบาก ทรงเห็นความทุกข์ยากของจำเลยผู้ต้องความอาชญา โปรดให้เลิกวิธีพิจารณาโดยจารีตนครบาลเสีย ให้ใช้วิธีซักฟอกพยานให้เปนการชี้นตา แลเลิกการลงโทษที่น่าสมเพชด้วยประการต่าง ๆ ฯ ในส่วนบำรุงการหาเลี้ยงชีพ โปรดให้ตัดถนนแลขุดคลองเพิ่มเติมขึ้นอีกมากหลาย ได้ทรงสร้างรถไฟสายนครราชสีมาสายเพ็ชบุรีสำเร็จบริบูรณ์ แลสายเหนือได้เปิดใช้แล้วถึงบ้านดารา

แขวงเมืองพิชัย สายตวันออกถึงเมืองฉเชิงเทรา แลได้พระราชทานอำนาจพิเศษแก่บริษัทให้จัดการเดิรรถราง ในกรุงในเมืองนครเชื่อนขันธ์ แลในแขวงพระพุทธบาท แลให้จัดการเดิรรถไฟในรวางกรุงเทพ ฯ กับเมืองสมุทสงคราม แลให้จัดการเดิรเรือเมล์ตามท่าหัวเมืองชายทเล เพื่อสดวกแก่การสัญจรแลเปิดเผยชักโยงทำเลค้าขายให้เนื่องถึงกัน สร้างสายโทรเลขโทรศัพท์สำหรับส่งข่าวได้ฉับไว ตั้งกรมไปรสนีย์ขึ้นสำหรับส่งจดหมายไปมา ทั้งในพระราชอาณาเขตต์แลต่างประเทศ โปรดให้กระทรวงพระคลังออกชนบัตรตัวสำคัญใช้เปนหลักทรัพย์ เพื่อส่งทรัพย์ไปถึงกันได้สดวกแลรวังอันตรายง่าย แลทรงสอดส่องอยู่ในการเก็บภาษีอากร คอยลดหย่อนผ่อนปรนให้ราษฎรได้รับผลในการหากิน โปรดให้จัดการที่ดินทำแผนที่ให้แน่นอนแล้วแลออกโฉนดให้ถือเปนสำคัญ แลจัดการหมายการทำตัวรูปพรรณสัตว์พาหนะที่ใช้เปนกำลังในการทำนาค้าขาย โปรดให้จัดกรมกองตระเวนแลกรมตำรวจภูธรขึ้น มีน่าที่รักษาท้องถิ่น เพื่อป้องกันอันตรายแห่งชีวิตแลทรัพย์สมบัติของประชาชน ฯ ในส่วนบำรุงให้เปนพลเมืองผู้สามารถ ทรงตั้งพระราชบัญญัติผ่อนปลดทาสให้เปนไทยให้ได้ความเปนโสดแก่ตนโดยลำดับมา ทรงตั้งกรมศึกษามีน่าที่จัดการเล่าเรียน ตั้งโรงเรียนทั้งในกรุงแลหัวเมือง เปนที่สอนบตรหลานของราษฎร ฯ ในส่วนบริหารความผาสุกของชนิกร ทรงตั้งเจ้าน่าที่คอยตรวจตราป้องกันบำบัดโรคภัย ตั้งโรงพยาบาลเปนที่รักษาไข้เจ็บ แลส่งแพทย์ไปตามหัวเมือง ให้ปลูกผีแลจำหน่ายยาแก้โรคต่าง ๆ ทรงตั้ง

กรมสุขาภิบาล มีน่าที่ดูแลการปลูกสร้างแลรักษาความสอาดในจังหวัด ๆ แลการอื่นที่เปนนิทัสนะแห่งพระมหากรุณาก็ยังมี เช่นแจกเข้าในเวลาที่เกิดทุพภิกขภัย บางสมัยทรงพระมหากรุณาโปรดนักโทษที่ต้องเวรจำอยู่ในพันธนาคารให้พ้นโทษก็มี ๆ

แพนกปกครอง ทรงจัดตำแหน่งเสนาบดีเจ้ากระทรวงกับตั้งน่าที่เพิ่มเติมขึ้นอิกให้พอแก่ราชการ ทั้งเก่าใหม่ในบัดนี้มี ๑๐ ตำแหน่ง มีบันดาศักดิ์เสมอกัน (๑) กระทรวงกลาโหมว่าการทหาร แยกสาขาเปนกรมยุทธนาธิการบัญชาการทหารบก แลเปนกรมทหารเรือ ๆ (๒) กระทรวงต่างประเทศ มีน่าที่ปฏิบัติราชการที่เกี่ยวกับนานาประเทศ ๆ (๓) กระทรวงมหาดไทย ว่าการในหัวเมืองแลเมืองประเทศราช ฝ่ายธุรการ ตามน่าที่ก็บำรุงความสุขสำราญ แลดับทุกข์ร้อนของราษฎรพลเมือง รักษาความสงบในจังหวัดแลจัดการอื่นแทนเจ้ากระทรวงบ้างก็มีเช่นในบัดนี้ ยังจัดการสรรพากร การรักษาป่าไม้ แลการทำเหมืองแร่เปนต้น (๔) กระทรวงเมืองมีน่าที่อย่างเดียวกับกระทรวงมหาดไทย แต่ว่าการเฉพาะในกรุงเทพ ๆ แลในหัวเมืองมณฑลนี้ (๕) กระทรวงวัง ว่าการในพระราชนิเวศน์ แลการที่เกี่ยวกัน (๖) กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ว่าการที่เกี่ยวกับพระราชทรัพย์สำหรับราชการแผ่นดิน (๗) กระทรวงเกษตรมีน่าที่ดูแลการนา ขุดคลองไขน้ำ รักษาโฉนดสำหรับที่ดิน แลการทำมาหากินอย่างอื่นของราษฎรซึ่งเกิดในท้องที่ (๘)

กระทรวงยุติธรรม มีน่าที่รักษาพระอัยการ จัดการศาลวินิจฉัยอรรถคดี ลงโทษแก่ผู้ที่ล่วงพระราชอาชญาแผ่นดินแลรังบิพาทของราษฎร ให้ได้รับยุติธรรมเสมอหน้า (๙) กระทรวงธรรมการ มีน่าที่ปฏิบัติราชการที่เกี่ยวกับพระศาสนา บัญชาการกรมสังฆกิจการ จัดการศึกษาการพยาบาลแลพิพิธภัณฑ์ (๑๐) กระทรวงโยธาธิการ ดูการนวกรรมคือการก่อสร้างต่าง ๆ ทำทางรถไฟแลจัดไปรสนีย์โทรเลข ฯ อนึ่งได้ทรงเลือกพระราชวงศานุวงศ์แลข้าทูลลอองธุลีพระบาท ผู้มีปรีชาสามารถตั้งเปนองคมนตรี มีน่าที่รับราชการบางอย่างที่โปรดให้ทำ แลเปนรัฐมนตรีมีน่าที่ไว้ประชุมทำกฎหมาย แต่สองพวกนี้ ต้องเรียกเข้าประชุมเฉพาะเมื่อมีราชการที่โปรดให้ปฤกษา ฯ อนึ่งได้ทรงแก้ไขวิธีปกครองหัวเมืองในพระราชอาณาจักรรวมหลายหัวเมืองเข้า จัดเปนมณฑลหนึ่ง ทรงตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลให้เปนผู้สำเร็จราชการมณฑล มีน่าที่เปนผู้ต่างตัวเสนาบดีเจ้ากระทรวงดูแลบังคับบัญชาหัวเมือง ที่รวมอยู่ในมณฑลทั่วไปในหัวเมืองหนึ่ง มีผู้ว่าราชการเมือง เปนผู้ดูแลรับผิดชอบ แลแบ่งอาณาเขตต์เมืองออกเปนอำเภอตำบลแลหมู่บ้านตามสมควรแก่ความสดวกแห่งการปกครอง มีเจ้าน่าที่รักษาราชการทั่วทุกแห่ง ฯ

ส่วนพระราชประเพณี ฯนบธรรมเนียมที่ยังไม่ล่วงเวลา ก็ได้ทรงรักษาให้คงอยู่ตามที่ ไม่เลิกถอน ที่ล่วงเวลาเสียแล้วผ่อนปรนแก้ไขเปลี่ยนแปลงไปตามควร แลตั้งแต่งขึ้นใหม่ให้ต้องแก่เวลา ข้อที่ควรยกขึ้นพรรณนาในส่วนนี้ คือ ทรงตั้งพระราชประเพณีมีมกุฎราชกุมารเปน

รัชทายาท แทนตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพื่อกันความสับสนไม่เรียบร้อย ซึ่งเปนเหตุก่อการณ์หยุกหยิกในพระบรมราชวงศ์ดังที่เคยมีมาในปางหลังเสีย ฯ แต่ก่อนนั้นพระราชวงศานุวงศ์แลข้าราชการต้องหมอบเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ทรงพระราชดำริห์เห็นเปนความยากแก่ผู้ที่เฝ้าอยู่นาน เปนการกรากกรำในอันใช่ที่ อันธรรมเนียมเช่นนั้นหากจะใช้ในเวลาพระราชอาณาจักร์ยังไม่ราบคาบก็ทำเนา แต่ในบัดนี้จะใช้ธรรมเนียมเคารพอย่างอื่นแทนก็ยังได้ไม่ต้องต่ำต้อยเปนที่น่าอดสูแก่ชาติที่ไม่ได้ใช้หมอบกรานในเวลาที่เข้าสมาคมด้วยกัน จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระราชวงศานุวงศ์แลข้าราชการยืนเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท แลพระราชทานอาศน์ให้นั่ง ไม่ต้องหมอบเฝ้า ดังในกาลก่อน ฯ แลทรงจัดเครื่องราชอิศริยาภรณ์ที่ได้สร้างขึ้นในแผ่นดินก่อนให้เปนระเบียบดีขึ้น แลทรงสร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่ด้วย ทั้งเครื่องราชอิศริยาภรณ์ ทั้งเหรียญต่าง ๆ ใช้เปนของพระราชทานสำหรับประดับเปนเกียรติยศในราชการ ฯ อนึ่งแต่ครั้งโบราณมา ยังใช้ศุภมาตรนับกาลสมัย โดยจันทรคติ ในหนังสือเอกสารแลบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ยังหาเปนระเบียบแน่นอนมั่นคงไม่ ยากที่จะคำนวนกาลในปางหลังได้ถ้วนถี่ ในเวลานี้ไม่เหมาะแก่ธุระของมหาชน จึงโปรดให้ใช้วิธีกำหนดนับศุภมาตร โดยสุริยคติในราชการทั่วไป เว้นไว้แต่กำหนดวันพระราชพิธี ซึ่งควรทำตามดิถีจันทรคติ โดยโบราณจารีตอันยังไม่ถึดแก่เวลา ฯ อนึ่งการเก็บภาษีอากรของแผ่นดิน แต่ก่อนเปนภาษีผูกขาด ขึ้นใน

กระทรวงแลกรมต่าง ๆ ย่อมดั้งค้างแลบ่าไป โดยทางอ้อมบ้าง โดยทางตรงบ้าง ผู้จะได้รับพระราชทานก็หาได้เต็มจำนวนไม่ เงินแผ่นดินไม่ใคร่พอใช้ราชการ ได้ทรงพระราชดำริห์แก้ไขโดยเด็ดเดี่ยว ไม่ปล่อยให้เปนไปในอำนาจของบุทคล จัดการวางแบบแผนมาโดยลำดับ มีวิธีรับแลจ่ายเปนหลักฐานมั่นคงรวมพระราชทรัพย์มาจับจ่ายในพระราชวงศ์แลราชการแผ่นดินทั่วขึ้นโดยลำดับปี ภายหลังได้ โปรดให้เลิกภาษีภายนอกอันเปนความลำบากแก่ราษฎร แลยกเลิกบ่อนเบี้ยซึ่งเปนทางให้คนประพฤติชั่วลงทุกปี จนถึงได้เลิกขาดในหัวเมืองทั้งปวง เลิกวิธีผูกขาดทำเปนของหลวงเก็บเองก็มีหลาย เทียบกับรายที่ควรจะขาดจำนวน เงินแผ่นดินก็จัดว่ามีส่วนได้ยังมาก ตามงบปีหลังถึงเกือบ ๕๖ ล้านบาท ๆ แลยังทรงพระราชดำริห์ขึ้นด้วยพระองค์เอง ในที่จะทำให้เปนเยี่ยงอย่างไว้ณภายน่า ได้ทรงสละพระราชานุภาพในอันจะเรียกเงินแผ่นดินใช้ราชการส่วนพระองค์ได้ ไม่มีประมาณ ทรงจำกัดเงินที่สำหรับจะใช้ราชการในพระองค์ แลที่จะพระราชทานพระราชวงศ์ แลใช้ราชการในกระทรวงวังเปนประมาณยืน ไม่ทวีขึ้นตามส่วนร้อยอย่างแต่ก่อน เงินนอกจากนั้น ใช้จ่ายในราชการแผ่นดินทั้งสิ้น จึงได้มีเงินแผ่นดินพอจ่ายราชการที่ต้องจัดทวีขึ้นทุกปีเปนลำดับมา การพระคลังนับว่าถึงความมั่นคงสมบูรณ์ ไม่เคยมีในปางหลัง ฯ

ยังการพระศาสนาก็ได้ทรงทำนุบำรุงตามพระราชประเพณี มีข้อที่ควรยกขึ้นพรรณนาเปนพิเศษ คือ เมื่อปีรกาเบ็ญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕

หรือ ร.ศ. ๙๒ ทรงพระราชศรัทธากอบด้วยพระราชอุตสาหะ เสด็จออกอุปสมบทเปนพระภิกษุสืบอายุพระพุทธศาสนา ทรงบำเพ็ญพระเนกขัมมบารมีอยู่เพียงกาล ปลุกความชื่นบานแห่งพุทธศาสนิกชนทุกจำพวก ให้นิยมในพระบารมี ได้ทรงสร้างพระบาฬีไตรปิฎกพิมพ์ถึงพันจบ โปรดให้จัดการสอบไล่พระปริยัติธรรมเปนการประจำปีไป จัดการปกครองสงฆ์มณฑลในพระราชอาณาจักร์ให้เปนรเบียบอันดี นอกจากนี้ยังได้ทรงสร้างทรงปฏิสังขรณ์พระอารามเปนหลายวัด ที่จัดว่าเปนสำคัญควรบุชื่อ คือ วัดราชบพิธ วัดเบญจมบพิตร วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ วัดเทพศิรินทราวาส เหล่านี้เปนวัดเกิดขึ้นใหม่ ในแผ่นดินปัจจุบัน ฯ

ยังมีพระราชจรรยาอย่างอื่นอีกเปนอันมาก ยากที่จะวิสัชนาให้สิ้นสุด เมื่อกล่าวโดยยุตติกนัย พระราชกิจทั้งปวงที่ได้ทรงจัดขึ้นแล้ว ทรงตรวจตารักษาให้เปนไปโดยรบอบ ทรงสอดส่องเลือกหากรณีย์ที่ชอบแล้วประดิษฐ์ขึ้นไว้ เสด็จพระราชดำเนิรในประเทศนอกประเทศในเขตต์บุรทิศนี้ ตลอดถึงด้าวยุโรปที่สุดเหนือ เพื่อจะได้ทอดพระเนตร์เหตุการณ์นั้น ๆ ด้วยพระองค์เอง เปนเครื่องอุดหนุนพระราชดำริห์ในอันทรงบำเพ็ญราชธรรมให้ไพบูลย์ ฯ

ส่วนการค้าขายกับต่างประเทศ ในแผ่นดินปัจจบันนี้ ย่อมทวีขึ้นโดยลำดับ ในปีแรกเสด็จผ่านพิภพ มีเรือค้าขายเข้าออกประมาณ ๓๐๐ เศษ ในรวาง ๕๐ ปีมีจำนวนถึง ๗๐๐ ลำเศษ เปนอันมากกว่าเก่าเกินสองเท่าโดยนับลำ เมื่อคิดถัวรวางเรือที่จุสินค้าโดยน้ำหนักให้เสมอภาคกัน ครั้ง

ก่อนลำหนึ่ง จุเพียง ๔๐๐ ตันเศษ ในศกหลังลำหนึ่ง จุถึง ๙๐๐ ตันเศษ คงเปนเรือใหญ่กว่าแต่ก่อนเกินสองเท่า ราคาสินค้าเข้ามา น้อยกว่าราคาสินค้าออกไป มีเงินเข้าในพระราชอาณาจักร์เจริญโดยลำดับมา แต่แรก ๒ ล้านบาทเศษ แม้ในบัดนี้ความต้องการอิเรกสุขของประชาชนทวีขึ้นตามความบริบูรณ์ของบ้านเมือง ถึงอย่างนั้นในศกหลัง ก็ยังถึง ๒๕ ล้านบาทเศษ มากกว่าเก่าเปนหลายเท่า พระราชอาณาจักร์มั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยรัฐสมบัติพันที่จะพรรณนา ๆ

นอกจากพระราชจรรยา ที่ได้ทรงบำเพ็ญโดยฐานเปนสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ยังทรงพระเมตตาปราณีสนิทสนมกับพระราชวงศานุวงศ์เสวกามาตย์ ตลอดลงไปถึงราษฎรสามัญ โดยฉันเปนมิตร จะพึงเห็นได้ในกิจการนั้น ๆ เปนต้นว่า ในการบำเพ็ญพระราชกุศล แลในงานักษัตร์ฤกษ์ ทรงชักโยงให้โดยเสด็จพร้อมเจ้าพร้อมข้า เปนที่น่านิยมยินดี การณ์ดังนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าจึงเปนที่รักที่นับถือของมหาชนทุกชั้นทั่วไป ควรแก่พระนามาภิไธยว่า บิยมหาราชแท้จริง ๆ

ใช่ว่าจะสิ้นเชิงก็หาไม่ ยังมีสิ่งแสดงให้ปรากฏว่า สมเด็จ ๆ เจ้าทรงบุญาธิการอิกเปนอนันต์ เปนต้นว่า ได้ช้างสำคัญทั้งพลายพังถึง ๑๔ เชือก มากกว่าในหนหลัง ครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แลครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งได้พระนามาภิไธยเฉลิมพระเกียรติยศว่า พระเจ้าช้างเผือก ก็ไม่เท่าถึง ยังสิ่งซึ่งแปลกประหลาดนานาไม่เคยมี

ในกาลก่อน มามีขึ้นในรัชกาลนี้ ก็มากหลายพันที่จะพรรณนา ยังมหาชนให้ได้อติเรกสุขทั่วกัน ฯ ความสมบูรณแห่ง พระราชอาณาจักร์นี้เพราะพระบารมีบันดาล ก็ปานกันกับความรุ่งเรืองแห่งสุขาวดีโลกธาตุอันสำเร็จด้วยอำนาจพระอมิตาภพุทธเจ้าที่แสดงไว้ ในบางปกรณแห่งนิกายฝ่ายอุดรทิศ ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จอวตารมาสู่สยามพิภพอเหมาะแก่สมัย ราวกับเรื่องพระประถมสมโพธิว่า เหล่าเทวดาสันนิษฐานเห็นเปนเวลา จึงพร้อมกันไปทูลอาราธนาพระโพธิสัตว์ เพื่อจุติจากดุสิตพิภพมาอุบัติในมนุษยโลก แลยังสัตว์นิกรผู้มีอุปนิสสัยให้ข้ามพ้นจากโอฆสงสารณนั้น ฯ แม้สมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้าทรงพระปัญญาลึกล้ำเล็งเห็นการณ์ไกลก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น พระองค์ทรงเจริญพระชนมายุแล้วก็มีรัชกาลไปไม่ได้ถึงไหน การปกครองพระราชอาณาจักร์ที่ทรงจัดแก้ไขนั้น ก็พอประทังไปได้ชั่วเวลา กาลล่วงมาถึงแผ่นดินปัตยุบัน ความเปนไปของบ้านเมืองในทิศนี้ เปลี่ยนแปลงหนักขึ้นทุกที การปกครองก็จำเปนจะจัดให้เปนรเบียบมั่นคงทวีขึ้นตามกัน สมเด็จ ฯ เจ้าทรงพระสติปัญญามั่นในพระราโชบายประกอบด้วยพระวิริยะอันกล้า ก็สามารถทรงปกครองป้องกันพระราชอาณาจักร์ให้เกษมสวัสดิ์ ในสมัยที่นครใกล้เคียงเกิดอุบัทวะล่มจมตกอยู่ในอำนาจของชาติอื่น ไม่มีเหลือช้าทรงทำนุบำรุงให้เจริญมั่งคั่งสมบูรณ์สงบราบคาบ ประชาชนได้อยู่เย็นเปนสุขปราศจากทุกข์ปราศจากภัย เพิ่มพูลพระบารมีกฤษฎาภินิหารแด

"พระเกียรติยศเดชานุภาพแห่งพระบรมราชวงศ์ให้เจริญยั่งยืนสืบมา สม
ด้วยคำสรรเสริญในพุทธนิพนธ์คาถาว่า อุฏฺฐานวโต สตีมโต สุจิกมฺมสฺส
นิสมฺมการิโน สญฺญตสฺส จ ธมฺมชีวิโน อปฺปมตฺตสฺส ยโสภิวฑฺฒติ
ดังนี้ มีความว่า เมื่อกุลบุตรมีความหมั่นไม่อยู่เฉย มีสติรอบคอบ
ประกอบแต่กรรมที่สอาดปราศจากโทษ มีปกติใคร่ครวญให้ตระหนัก
ก่อนแล้วจึงทำคอยระวังความเสียหาย เลี้ยงชีพโดยอุบายอันเปนธรรม
ไม่เลินเล่อในกิจการ ยศคือความเปนอิศระ ความมีเกียรติ ความมีบริวาร
ย่อมเจริญยิ่งขึ้นไป ฯ ตระกูลตลอดถึงบ้านเมืองจะรุ่งเรือง ก็เพราะอาศัย
ท่านผู้ทรงคุณสมบัติเช่นนี้เปนที่ตั้ง เพราะยังประโยชน์ให้สำเร็จทั่วกัน
เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมศาสดา จึงตรัสสรรเสริญความเกิดของท่านผู้
เช่นนั้นว่า สปฺปุริโส ภิกฺขเว กุเล ชายมาโน พหุโน ชนสฺส อตฺถาย หิตาย
สุขาย โหติ เปนต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัปปุริสบุทคล
เกิดมาในตระกูล ก็เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแลสุขแห่งชนเปนอันมาก ทั้ง
มารดาบิดา บุตรภรรยา พวกบุรุษผู้เปนทาสเปนผู้ทำงาร มิตรอมาตย์
สมณพราหมณ์ทั่วไป เหมือนมหาเมฆยังเข้ากล้าให้สำเร็จทั่วกัน เปน
ประโยชน์แก่ชนเปนอันมากฉนั้น ฯ

ด้วยอำนาจราชธรรมส่วนรัฐาภิบาลโนบายสำเร็จเปนประโยคสมบัติ
สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเสด็จสถิตยั่งยืนในราชมไหศวรรยา
ธิปัตย์โดยสวัสดิภาพ ในบัดนี้ได้ ๔๐ ปีบริบูรณ ฯ คุณธรรมความดี
ย่อมอุปถัมภ์มนุษยนิกร ให้เจริญชนมายุสุขสถาพรไม่ตกต่ำ สมด้วยคำ

ประพันธพุทธภาษิต ในอรรถกถาพระธรรมบท พระคันธรจนาจารย์ชักมากล่าวในท้องเรื่องอัคคสาวกพรรพชาว่า ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ ธรรมนั่นแลย่อมรักษาบุทคลผู้มีปรกติประพฤติธรรม ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ ธรรมที่บุทคลประพฤติดีแล้ว ย่อมนำมาซึ่งสุข เอสานิสโส ธมฺเม สุจิณฺเณ ความได้ซึ่งสุขนี้เปนอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว น ทุคฺคติ คจฺฉติ ธมฺมจารึ บุคคลผู้มีปกติประพฤติธรรม ย่อมจะไม่ต้องไปสู่คติอันชั่วทรามดังนี้ ฯ

ก็แลศัพท์ว่าธรรมนี้ มีความจะพึงพรรณนาได้หลายกระบวน แต่ที่ควรถวายวิสัชนาในที่นี้ ธรรมมี ๒ ประการ คือ บุรพการ ความทำอุปการก่อน ๑ ปฏิการความทำตอบแทนอุปการ ๑ บุรพการเปนน่าที่ของผู้ใหญ่ซึ่งเปนที่พึ่งของผู้น้อย ปฏิการเปนน่าที่ของผู้น้อยซึ่งพำนัก ท่านแสดงโดยบุทคลาธิษฐาน ชนสี่คู่ คือมารดาบิดากับบุตรคู่ ๑ อาจารย์กับศิษย์คู่ ๑ พระราชากับราษฎรคู่ ๑ พระศาสดากับสาสนิกบริษัทคู่ ๑ ต่างได้ประพฤติสมควรตามน่าที่ของตน ๆ ผู้ใหญ่ก็ได้ชื่อว่าเปนบุรพการี ผู้น้อยก็ได้ชื่อว่าเปนคนกตัญญูกตเวที จัดว่าเปนธรรมจารี ผู้มีปกติประพฤติธรรมได้ ฯ ค่อันเศษจะยกไว้ จะพรรณนาเฉพาะคู่พระราชากับราษฎร ฯ พระราชาผู้ทรงพระอารีรักพศกนิกร ตั้งพระองค์อยู่ในทศพิธราชธรรมจรรยา ก็จัดว่ามีพระคุณความดีเปนส่วนอัตตสมบัติ แต่นั้นทรงบำเพ็ญจักรพรรดิวัตรแลสังคหวัตถุ สงเคราะห์อาณาประชาชนทั่วไปทุก

ชั้น จัดว่าทรงพระคุณส่วนปรัตถจริยา เปนธรรมิกราชาพระเจ้าทรงธรรม มิ่งมกุฎของราชอาณาจักร์ เปนที่รักที่นับถือของชนิกรทั่วหน้า เหมือน บิดาที่ดีเปนศรีของบุตรฉนั้น สมควรคำสรรเสิญว่าเปนบุรพการีของ ราษฎร ฯ ฝ่ายพศกนิกรผู้รู้พระคุณ จงรักภักดีซื่อสัตย์ พระพฤติตน ให้สมควรแก่มีเจ้าที่ดี จำพวกมีน่าที่ก็ตั้งอุตสาหะปฏิบัติราชการให้เปนผล จำพวกพลเมืองก็ตั้งอยู่ในความสงบ ประกอบการเลี้ยงชีพโดยธรรมสุจริต เฉลี่ยส่วนกำไรถวายเปนราชพลีโดยทางเสียภาษีอากรด้วยความเต็มใจช่วย เปนกำลังบำรุงพระราชอาณาจักร์ให้เจริญ ดังนี้ชื่อว่ารักเจ้า ควรกล่าว ว่าเปนคนกตัญญูกตเวที รู้พระคุณแลฉลองพระคุณท่าน ฯ พระราชาแล ราษฎรเช่นนี้ เปนคู่ที่สมควรกัน พระคันถรจนาจารย์ยกขึ้นเปนอุทาหรณ์ ในข้อนี้ ฯ ธรรมนี้ย่อมรักษาธรรมจารีบุทคล ผู้ประพฤติบริบูรณ์ตาม น่าที่ไม่บกพร่อง มิให้ต้องตกต่ำเลวทราม แลให้ได้บัลลุความสุขความ เจริญ เปนผลานิสงส์ ฯ ผู้ประพฤติธรรมมาปลงใจเห็นลงได้เมื่อใดว่า ตนได้ประพฤติธรรมสมควรตามน่าที่ เมื่อนั้นก็จะมีกมลปราโมทย์ ได้ เสวยสุขณภายในเปนวิสัยของผู้มีปัญญา สมเด็จพระโลกนาถเจ้า ผู้เปน บุรพการีของพุทธบริษัท ก็ได้ตรัสเปล่งสีหนาทแสดงความรู้สึกในพระไทย เช่นนั้นว่า ยำ สตฺถารา กรณียำ สาวกานำ หิเตสินา อนุกมฺปเกน อนุกมฺปำ อุปาทาย สพฺพนฺตำ โว มยา กตำ กิจใดอันศาสดาผู้เอนดูแสวงหาประโยชน์ จะพึงทำ กิจนั้นอันเราถือความเอนดูเปนที่ตั้งทำแล้วเพื่อท่านทั้งหลายทุก ประการ แต่นั้นจึงทรงชักชวนให้สมาทานในธรรมานุธรรมปฏิบัติต่อ

ไป ฯ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติในพระองค์ แลทรงบำเพ็ญพระบารมีในทางปกครองพระราชอาณาจักร์ มีนัยดังรับพระราชทานพรรณนามาแล้วนั้น จัดว่าเปนบุรพการีของราษฎรข้าขอบขันธสีมา เมื่อเสด็จดำรงราชมไหศวรรยาธิปัตย์ครบ ๕๐ ปีบริบูรณ์ ล้ำรัชกาลทั้งปวงในปางหลัง สมมุติว่าเปนรัชมงคลกาล พระราชวงศานุวงศ์เสวกามาตย์ราชบริพารตลอดถึงชนสามัญ พร้อมกันสร้างพระบรมรูปแล้วแลเชิญขึ้นประดิสถานไว้ณที่สมควร เพื่อเชิดชูพระเกียรติคุณให้ปรากฏสืบไป เช่นนี้นับเข้าในปฏิการ เปนน่าที่ของผู้กตัญญูกตเวที ฯ ธรรม ๒ ประการนี้ ของคู่ใดยังเปนไปกลมเกลียวกัน คู่นั้นย่อมถึงความเจริญไม่มีเสื่อมทราม สมกระแสความแห่งพระคาถา ซึ่งได้ชักมากล่าวแล้วในเบื้องต้น ฯ

พระราชกุศลบุญราศีซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญณอภิลักขิตสมัยพิเศษนี้ ทรงพระราชอุทิศแด่อารักขเทวดาแลวัตถุเทวดาเปนปัจจุปการกิจ ขอเทพเจ้าทั้งหลายจงมีไมตรีจิตรับอนุโมทนาให้สำเร็จสุขสมบัติตามเทวาธิบายแล้ว จงอภิบาลด้วยเทวฤทธิ์ ให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระเจริญด้วยพระบรมเดชานุภาพมีชัยทั่วทุกทิศ ขอหมู่โยธีพลนิกายจงมีจิตรวมสามัคคีเปนน้ำหนึ่งใจเดียวกัน มั่นคงในความสวามิภักดิ์เปนกำลังรักษาพระราชอาณาจักร์ให้สงบราบคาบ ขอสรรพวัตถุเปนเครื่องเจริญพระบรมเดชานุภาพจงเกิด

มีพร้อมบริบูรณ์ ขอเสียนศัตรูภายในภายนอกจงสาบสูญกลับร้ายเปนดี ด้วยเดชะพระบารมีบันดาล ฯ

อนึ่งขอ อำนาจพระราชกุศลสมภารส่วนรัฐจรรยาที่ได้ทรงบำเพ็ญมาในสมัยนั้น ๆ จงอุปถัมภ์ด้วยบุญฤทธิ์ ให้สมเด็จบรมมหิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระเจริญด้วยพระสิริโสภาคย์ จำรูญด้วยราชอิศริยยศเกียรติคุณบุญญาธิการ ขอหมู่พระราชวงศานุวงศ์แลเสวกามาตย์ราชบริพาร จงพรักพร้อมร่วมสมานฉันท์ ช่วยกันรับราชการฉลองพระเดชพระคุณด้วยความจงรักภักดีซื่อสัตย์สุจริต เปนกำลังทำนุบำรุงพระราชอาณาจักร์ให้มั่งคั่งสมบรณ์ ขอพระราชทรัพย์จงเกิดมีมากมลไหลหลั่งถั่งมาทั่วทิศานทิศทั้งภายในภายนอกไม่มีที่สุดลง ให้ได้ดำรงความเปนขัตติยมหาศาลอย่ารู้เสื่อมทราม ขอประเทศที่เปนราชสัมพันธมิตร จงมีน้ำใจอันงามปราศจากวิหิงสา มีความอารีเปรมฉันท์พลอยบันเทิงจิตด้วย ช่วยนำราชลาภมาเพิ่มพูลพระบรมโพธิสมภาร ฯ

อนึ่งขออานุภาพพระรัตนตรัยจงคุ้มเกรงรักษาด้วยอิทธิฤทธิ ให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระเจริญด้วยพระพรสี่ประการ คือ อายุทรงพระชนม์ยืนยาว วณโณ มีพระฉวีวรรณผุดผ่องสดใสเปนรูปสมบัติ สุขं ได้ความผาสุกพระกรัชกายสบายพระราชหฤทัย พลं ประกอบด้วยพระกำลังเข้มแข็งแลพระปฏิภาณแคล่วคล่องว่องไว จงเสด็จสถิตเนานานในบรมราชสมบัติโดยสวัสติภาพ ขอพระราชกุศลอันเปนปัจจัยแห่งพระชนมสุขสถาพร จงมาสโมสรร่วมเปนกำลังสกัดกั้นสรรพอุปัทวันตราย อย่า

ให้มีมากล้ากลายสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ ขอสรรพอิฐา
รมณ์ภายนอกอันจะเกื้อกูลแก่ความเกษมสำราญจงเกิดมีเนืองนันต์ ขอ
สรรพโรคาพาธอันร้ายกาจเรื้อรังจกจิก จงอย่าได้ช่องที่จะเกิดขึนบีฑา
ให้ระส่ำระส่าย ขอผลแห่งสัตยาธิษฐานซึ่งอภิปรายนี้ จงประสิทธิแด่
สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทุกประการ ฯ

อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อฏฺฐมำ ธมฺมมชฺฌคา
มหาสงฺฆำ ปโพเธสิ อิจฺเจตำ รตนฏฺฐยำ

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ธรรมอันสูงสุดแล้ว ยังสงฆ์หมู่
ใหญ่ให้ตรัสรู้เบิกบานตื่นจากกิเลสนิทรา นี้จัดว่าพระรัตนตรัย ฯ แม้ถึงจะ
ต่างกันโดยวัตถุว่า พุทโธ ธมโม สงโฆ ดังนี้ก็จริงอย่ ถึงอย่างนั้น ก็
ชื่อว่าเปนอันเดียวกันโดยอรรถ เพราะไม่แยกจากกันไปได้ ฯ พระพุทธ
เจ้าตรัสรู้พระธรรมก่อนแล้วสอนผู้อื่นให้รู้ตาม พระธรรมนั้นพระสงฆ์ได้
ทรงไว้ แลพระสงฆ์เล่าก็เปนสาวกของพระพุทธเจ้า เนืองเปนอันเดียว
กันฉนี้ ฯ พระรัตนตรัยนี้ บริสุทธิ์อุดมประเสริฐในโลก ย่อมเปนไป
เพื่อความบริสุทธิ์อย่างยิ่งแก่ผู้เลื่อมใสแล้วใคร่ความบริสุทธิ์แก่ตน ปฏิบัติ
อยู่โดยชอบ ความบริสุทธิ์จากกิเลสทั้งปวง เปนความดับจากทุกข์ทั้งปวง
พระนิพพานเปนธรรมชาตสูญอย่างยิ่ง คือว่างจากกิเลสแลกองทุกข์ทั้งปวง
นั้น ได้ชื่อว่าเปนบรมสุข ด้วยสัจจวาจาภาษิตนี้ ขอความสวัสดิ์จงเกิด
มีในกาลทุกเมื่อ ฯ ด้วยเดชานุภาพพระรัตนตรัยเปนปฏิพาหโนบาย
กางกั้น ขออุบัทวันตรายแลอุปสัคคือข้อติดขัดทั้งหลาย จงอย่าได้ถูกต้อง

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

พ้องพานสยามรัฐมหาชนบทนี้ในกาลไหน ๆ จงบำราศไกลด้วยประการทั้งปวง ขอความเปนผู้ไม่มีโรค ความสุขสำราญ ความเปนผู้มีอายุยืนนาน แลความบริบูรณ์แห่งวัตถุทั้งหลายอันเปนที่ตั้งแห่งวิบูลผลนั้น ทั้งสุขโสมนัสสวัสดีในที่ทุกสถาน จงเกิดมี จงเปนไป แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า กับพระบรมราชวงศ์ผู้ทรงอภิบาลสยามรัฐมหาชนบทนี้ ๆ ขอเทพเจ้าผู้สิงสถิตในสยามรัฐมณฑล ตั้งต้นแต่พระราชนิเวศน์ตลอดเขตต์รัชสีมา ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบูชาแล้วด้วยธรรมพลีแลอามิษพลี จงตั้งไมตรีจิตต์อภิบาลรักษาสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ากับรัฐมณฑล ด้วยนำเข้าไปใกล้ซึ่งอิฐวิบูลผลอันเปนหิตานุหิตประโยชน์ แลคอยบ้องกันซึ่งสรรพโทษอันไม่เกื้อกูลแก่ความเจริญอย่าให้เกิดมี ฯ

สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทำ ผลำ
เอตสฺมิ รตนตฺตยสฺมิ สมฺปสาทนเจตโส

ขอผลที่กล่าวนี้ จงเปนผลสัมฤทธิ์ จงเปนผลสัมฤทธิ์ จงเปนผลสัมฤทธิ์ แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้มีพระราชหฤทัยเลื่อมใสในพระรัตนตรัยนี้ สมพระบรมราชประสงค์ทุกประการ เทอญ ฯ